

गुर्जरानुवादसहिता
॥ श्रीयुगलगीतसुबोधिनी ॥

पुण्यपत्तनस्य श्रीपालकृष्णपुस्तकालयकार्यपादिसण्डलसाहाय्येन

मदनलालशास्त्रिणा

शोधितानूदिता

च

સદ્ગત અ. સૌ. મૂળીખહેન ભો. જવેરીની
યાદગીરીમાં ભેટ

જન્મ :

તા. ૧૨-૬-૧૮૬૬

મંગળવાર

મૃત્યુ :

તા. ૧૨-૬-૧૯૩૩

॥ श्रीयुगलगीतम् ॥

॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

१२-८

गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः ।

कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरात् ॥ १ ॥

वामबाहुकृतवामकपोलो वल्लितभुरधरार्पितवेणुम् ।

कोमलाहलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

न्योमयानचनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।

काममार्गणसमर्पितचित्ताः कदमलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥

द्वात्रिंशेन्तर्गोपिकानां खानन्दं भगवान् हरिः । पूरयामास येनैव पूर्णानन्द इतीर्यते ॥१॥

अन्तःप्रविष्टो भगवान् मुखादुद्गत्य कर्णयोः । पुनर्निवेश्यते सम्पर्कं तदा भवति सुस्थिरः ॥२॥

शब्दार्थयोर्गुण्यतायं युग्माः श्लोकास्ततोत्र हि । सर्वेषु चैव भासेषु यत् करोत्युच्यते हि तत् ॥३॥

अतोत्र भासयुग्मा हि प्रकमः फलमेव च । जायन्ते चापरं युग्मं त्रयोदश भवन्ति तत् ॥४॥

एवं भगवता सह रात्रौ क्रीडापुक्त्वा दिने तासां संसारप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य दिवसेषु

भगवद्गुणवर्णनपरा जाता इति वदन् गुणवर्णनाया आवश्यकत्वाधारम्मे दुःखं पर्यवसाने सुखमिति

निरूपयन् प्रथमं प्रथमप्रवृत्तावपि गोपिकानां दिवसेषु परमं दुःखं जातमित्याह गोप्य इति, केवल-

पदात् पूर्वोक्ता ग्राह्याः, सदानन्दे वनं गते तमन्वेव द्रुतं चित्तं यासां, वस्त्वन्तरग्रहणाक्षमं चित्तं

जातं द्रुतशब्दाद् विलय उक्तः, ततः सर्वतः प्रसृतं स्वरूपभावापन्नं सदानन्दस्य लीलां गृहीतवद्,

अतः कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो जाताः, यथा स्वरूपं सदानन्दरूपं तथा तल्लीला अपीति तदात्मकत्वं

च लीलानां ज्ञापयितुं पुनर्नामग्रहणं कृतमन्यथा तत्पदमेव वदेत् तथा सति तत्सम्बन्धित्वमात्रं

प्राप्येत न तत्कलरूपत्वं, अवश्यं शब्दं चैतद् यत् स्वरूपविशेषे तदतिरिक्तस्य न जीवनहेतुत्वं ततो

हीनत्वात्, ततो यथाकथञ्चिन् महता मानसदुःखेन वासरात् निन्युः, यदा पुनस्तच्चित्तं प्रकीर्णं

भगवच्चरित्रे विलीनं सदेकभावं प्राप्स्यति तदा पूर्णमनोरथा भविष्यन्ति, इदानीं सर्वा सामग्री वि-

शकलितेति दुःखेन दिननयनं, वासरपदाद् रात्र्यर्थं कथञ्चित् प्राणानां धारणं लक्ष्यते ॥ १ ॥

सर्वोत्तमा हरेर्लीला वेणुनादपुरःसरा । हेतुः सर्वत्र वाच्येयं प्रथमेषु निरूप्यते ॥१॥

देवस्त्रियस्तथा गावः सरितः पादपा लताः । पक्षिणश्च तथा मेघा ब्रह्माद्या गोपिकास्तथा ॥२॥

हंरिण्यो देवगन्धर्वा द्विधा च भगवान् हरिः । उत्तरेषु निरूप्यन्ते रसज्ञा वेणुवादने ॥३॥

जानाति भगवानेव जानात्येव हरिः स्वयम् । अतोन्ते भगवानुक्तो वारद्वयमनन्यधीः ॥४॥

अनुमौवस्तु नादस्य स्त्रीषु पूर्वमुदीर्यते । त्रिविधासु ततः पुंसु ब्रह्मा गोपी तथा मृगी ॥५॥

त्रयोत्र त्रिविधाः प्रोक्ताः प्रकीर्णाः सकलाः सुराः । सर्वे एवानभिज्ञा हि वस्तुसामर्थ्यसंयुताः ॥६॥

एवं वेणुद्वीदशधा फलतीति निरूपितः ॥६॥

तत्र प्रथमं स्त्रीप्राधान्याद् देवस्त्रियो मुख्या इति तासु वेणुनादप्रभावं वक्तुं येन प्रकारेण वेणुनादं

उत्तिष्ठति तं प्रकारमाहुर्वामबाहुकृतवामकपोल इति, यत्र मुकुन्दोभरार्पितवेणुमीरयति

तत्र तस्मिन् क्षणे न्योमयानचनिताः कदमलं ययुरिति सम्बन्धः, वेणुनादः पञ्चधा भवति

मुखस्य परितः समतलोपर्यधश्च धारणेन, तत्र स्त्रीणां कामोद्बोधको वामपरावृतः, स्त्रीणां पुरुषाणां च

हन्त चित्रमवलाः शृणुतेदं हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।

नन्दसुनुरयमार्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥

वृन्दशो व्रजवृषा मृगगावो वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ।

दन्तदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥

दक्षिणो देवानामुच्चैरधस्तिरथां समतया सर्वेषामचेतनानां च, तत्र देवस्त्रीणां कामोद्बोधको वाम-
परावृत्त एवेति तथा निरूप्यते, मानुषमावाद् देवमावो महानिति मानुषनादेन देवस्त्रीणां भ्रमो न
भविष्यतीत्याशङ्क्य 'तद्धविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्य' मितिवाक्याद् भूविलासं नादे योजितवान्, तदाह,
वामयावौ कृतो योजितो वामकोपलो येन चलिगता भ्रूयुषेति भ्रूय दक्षिणा तथैवाभि-
नयमावात्, चलिगतो वैर्मतियुक्ता, अधरः पूर्वं वर्णितो लोमात्मकः, तत्र चैव समर्पितः परमानन्दं
न प्रयच्छति काममेवोद्बोधयति यतः श्रुत्वापि विरहजनितं क्लेशमेव प्राप्नुवन्ति न तु परमानन्दं
तत्रापि क्रियाशक्तिः पुष्टा चेद् भवेत् तदा लुब्धादपि फलं सिध्येत् तदपि नास्तीत्याह,
कोमलाङ्गुलिभिराश्रितो मार्गो यस्य, आदौ मन्दप्रकारेणैव वेणुनादस्योचितत्वात्, मार्गा-
स्तस्य रन्त्राः, तेषां गाढभावेन निष्पीडने तारो नादो भवति मध्यभावे मध्यमः कोमले मन्द इति,
गोप्य इतिसम्बोधनं सर्वानुभवसाक्षिकमेतदिति ज्ञापयितुं, ईरणमत्र वादनं, प्रयोजनमाह मुकुन्द
इति, वेणुनादेन शब्दं चेज्जगत् तदा मोक्षं दास्यामीति, एवं हितार्थेपि वेणुवादेन ये मोक्षानधि-
कारिणस्तेषां काम एव जात इत्याहुर्व्योमयानवनिता इति, व्योमयाना विमानयानाः सर्वे
देवयोनयस्तेषां वनिताः, अधिकारित्वात् स्त्रीत्वाद् भोग्यत्वाच्च न मुक्त्यधिकारिण्यः, सिद्धैः सहिता
अपि, भगवद्भ्यतिरिक्तं सर्वमेव दातुं समर्थाः, स्वयमत्यन्तं गाने निपुणाः, आदौ वेणुनादं श्रुत्वा
विसिता जातास्ततोऽप्यकामोद्रेके तद् वेणुनादमुपधार्य सलज्जा जाता भर्तारो ज्ञास्यन्तीति, ततोऽत्यन्त-
मुद्रेके स्वात्मरक्षार्थं कामेन मरणशङ्कया कामभार्गणेभ्यः समर्पितं चित्तं यामिस्तादृश्यो जाताः,
यथा मारकाय मारणात् पूर्वं स्वयमेव समर्प्यते मीरुभिः, ततः कामेन पीडिताः कश्मलं
मूर्च्छां ययुः, सा मूर्च्छात्यन्तविसारिकेत्याहापस्मृता नीची कटिबलं यामिरिति, एवं
वेणुनादोऽत्यन्तं कामबोधक इत्यस्माकं मूर्च्छादौ किमाश्चर्यमिति भावः ॥ २-३ ॥

गवामपि वेणुनादेन तथा जातमिति वक्तुं प्रकारान्तरेण वेणुरवोद्भूतमाहुर्हन्त चित्रमिति,
अवला इदमाश्चर्यं शृणुत, यर्हि नन्दसुनुः कूजितवेणुस्तर्हि वृषा गावो दन्तदष्टकवला
निद्रिता आसन्नितिसम्बन्धः, कामः पशुषु सजातीय एव नोत्कृष्टे नापकृष्टे, अन्तरे त्वन्यैव
व्यवस्था, हीनेषु महतो रमणार्थं सम्बन्धोपि रसामासजनकोतः सम्मोगलक्षणं कामं निराकृत्य पशु-
प्वत्पावश्यकं भक्ष्यं निष्णद्धि, पूर्वोक्तं 'वामवाहुकृतवामकपोल' लपनुवर्तते, तत्रैवावान्तरभेदो
वक्तव्यः, हन्तेति खेदे, यत्र गवामपि सर्वक्रियानिष्ठचित्तव्यासाकं न निवर्तत इति चित्रं, पूर्वापेक्षया-
प्युत्कृष्टं, देवस्त्रियो हि पुरुषोत्तमे कामुकयो भवन्त्येव, इदं तत्प्राश्चर्यमिति, अवला इतिसम्बोधनं
गत्वा दर्शनाभावाय, इदं मया श्रोच्यमानं शृणुत, अत्र गोपिका नवविधा गुणातीते प्रकार-
त्रयमिति कर्मज्ञानभक्तिभिर्वैकृत्यवस्त्रैषा प्रथमा राजस इयं राजसराजसी, अपेक्षितं पूर्वं सर्व-
मेवानुवर्तते सर्वत्र, आदौ भगवतः स्वरूपं शृणुतेति, तं चतुर्धा वर्णयति, हारवद् हासो यस्य,
उरसि स्थिरा विद्युद् यस्य, नन्दस्य च सुनुः, आर्तजनानां सर्वेषामेव नर्मदः, तत्र हेतुरयमिति,

वर्हिणः स्तवकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिवर्हविडम्ब्यः ।

कहिंचित् सबल आलि सगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥

तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदाम्बुजरजोनिलनीतम् ।

सृष्टयतीर्चयमिवाबहुपुण्याः प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥ ७ ॥

अन्येदानीमग्रे प्रकटो न भवेत्, द्वितीये मुहूर्ते निर्गच्छन्तं बालक्ष्माह, तदा प्रतिमुहूर्तं गुगलानि भवन्ति, सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तरेण द्वादशैव मुहूर्ता इति सोमोत्पत्ती निर्णयः, अन्येषां हास्यं किमीरितं भवति रज्जुवद् भगवत्स्तु दन्तानां कान्त्या विभक्तो हासो मुक्ताहारवद् भवति यथा रत्नैर्व्यवहिता मुक्ता इति, अनेन जगतः प्रपञ्चे मोहजनकत्वं स्थिरीकृतं, स्नेहकलाभिर्माया विभक्तेति श्रुतार्थापत्तिरर्थनिरूपणे मूलं सर्वत्र, यथा दृष्टे नानुपपत्तिर्दृष्टानुसारेणैव सर्वं व्यवस्थाप्यते 'न हि दृष्टेनुपपन्नं नाम व्याघाता'दिति लौकिकानामेषा व्यवस्था सर्वथा दृष्टविरोधो नाङ्गीक्रियत इति तथा वैदिकानां श्रुतिः, यावत्तैव बोध्यमानः पदार्थः स्थिरीभवति तावत्तदनुगुण उच्यत इति सर्वत्रैवैषा व्यवस्था, न केवलं संसारे पुत्राद्यासक्तिमेव स्थिरीकरोति किन्तु धनासक्तिमपीत्याह स्थिरा लक्ष्मीर्यत्रेति, एवं प्रमाणबलनिराकरणार्थं द्वयं विधाय प्रमेयबलनिराकरणार्थं द्वयं कृतवानित्याह, यतोयमेव नन्दस्य सन्तुर्जातः, आर्तानां च स्वयमागत्य सुखं प्रयच्छति, परिदृश्यते च तथेति च प्रमाणं, न हि महानेवं करोत्यत इदमाश्चर्यं, एतमेवार्थं प्रकटीकृत्य कूजितचेष्टुर्भवति, अथ वा पूर्वापेक्षयाधोवक्त्रलीलाया वेषुर्वाद्यते, हारवद्भासो यस्मिन्धुरसि, तस्य स्थिरता विभागस्वयं चाश्चर्यं, श्रीवत्सोपत्युत्कृष्ट इति शोभायै तस्य स्थिरत्ववर्णने, तादृशस्य नन्दसन्तुत्वे स्नेहो वर्धते तत्रापि खोपकारक इति, कूजितत्वं वादनविशेषधर्मः सर्वेषामन्तरं प्राणधर्ममप्याकर्षति, यत्र पशूनामपि प्राणादिधर्महारी तत्रान्येषां किं वक्तव्यमिति पशूनां निरूपयति, एकस्य तथात्वं हेत्यन्तरसिद्धमपि भवेदत उक्तं दृष्टदृश इति समूहशः, यत्रैव वेषुनादः प्रविष्टेष्टेषां सर्वेषामित्यर्थः, व्रजस्थिता वृषाः ककुभिर्नो मत्ता उत्सृष्टवृषा इव शकटादिनेतारस्तै व्रजसमीप एव तिष्ठन्तीति ग्राम्यपशुपक्षणाथं व्रजपदं, मृगा गावश्चारण्यं मिलिता भवन्ति, आरण्या ग्राम्याश्चैवं भवन्तीति ज्ञापनार्थं मृगपदं, किं बहुना? सर्व एव पशवो वेषुवाद्येन कृत्वा हृतचेतसो भवन्ति, नापि भगवत्समीपगमने समर्थाः किन्तु हृतचेतसो दूरादेश भवन्ति, अनेन वेषुनादस्य स्वाभाविक एवार्थं धर्मो न तु भगवत्समीपकृत इति, कवलास्तृणरूपाः, केवलं दन्तैर्दृष्टाः, न त्यागे न च भक्षणे समर्थाः, दन्तदंशमात्रेण प्रयत्नो निवृत्त इति नादस्येतर-कार्यनिवर्तकत्वमुक्तं, पूर्वक्रियाया अत्यावश्यकत्वाय कवलपदं, देवस्त्रीवन्मुच्छानिष्ठत्यर्थमाह धृतकर्णा इति, अन्यत् सर्वं परित्यज्य कर्णमेव साधनं धृतवन्तः, ततो बाह्यान्निष्ठता इत्याह निद्रिता इति, ततो नादेन सर्वतो व्याप्ता लिखितं गवादीनां चित्रमिव पश्चात् ते जाताः स्यादपेक्षयापि स्थिरा जाताः, पूर्वोक्तार्थादधिकोर्थ इति चित्रता ॥ ४ ॥ ५ ॥

वेषुनादेन नदीनामतिजडानामपि सृष्टा जायत इति वक्तुं पुनर्वेषुनादं वर्णयन्ति वर्हिण इति, आवेशो देववेशश्च पूर्वं निरूपितो, लीलावेशोऽधुना निरूप्यते, निरन्तरक्रिया हि नदीनां चेतनानां तु निद्रामुच्छादौ क्रियानिष्ठचिरपि दृष्टा नदीनां तु न कदापि निवर्तत इति, तत्रापि महतीनां, बन्धोपि न तासां भवति, सापि वेषुनादेन निवृत्ता, वर्हिणो मयूरस्य स्तवका गुच्छकाः पिच्छगुच्छानि धातव्यो गैरिकादयः पत्राणि च धातूनां वा पत्राकारेण लेखाः, कमलपत्राण्यप्याकारार्थं बध्यन्त इति तैः कृत्वा मल्लानां परिपह्णोलङ्करणं वेश इति यावत्, स्वयं स्तवकादिभिः पद्भ्यो योयं मल्लपरिवर्हस्तं विडम्बयति, विडम्ब्यो वा यद्दः, अस्वाभाविकं विडम्ब्यनमेव भवति

अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।

वनचरो गिरितटेषु चरन्तीर्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।

प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः समृजुः स्म ॥ ९ ॥

नटमल्लवत्, अनेनायं नादो नृत्योपयोग्येव निरूपितः, तेन क्रियाशक्तिरुद्रता नादस्या निरूपिता नदीनामाकर्षणं हेतुर्भवति, कर्हिचिदिति यदोत्साहः क्रियाशक्तौ, अत एव सवलो बलमद्रसहितः, आलीतिसम्बोधनं गोप्यतयायमर्थो निरूपितोप्रतारणार्थं च, प्रायेणैषा तदा दर्शनार्थं गतवती स्नानादिव्याजेन, एवं सामग्रीं विधाय सोसाकं भोक्ता वस्तुतो वा जातो वा, तादृशो गोपैः सहितः, अनेनात्र वैकुण्ठस्थितलीला सूचिता, अत्रापि लक्ष्मीरस्माभिः सहिता रात्रौ गोपैः सहिता दिवसे तिष्ठतीति, अत एव सम्बोधनं रहस्यसूचकं, तदा गाः समाह्वयति वेणुनादेनैव प्रकरणित्वाद् वेणुनाह्वयतीत्यग्रे वक्ष्यति, वेणुतुल्यतया निरूपणार्थं वा वेणोरग्रहणं, गवामाह्वाने हेतुर्मुकुन्द इति, मोक्षो हि ताम्यो देय इति स्वतस्तासां साधनाभावादाकार्यं प्रयच्छति, स्वरसं वा तत्र स्थापयितुं, उद्रता क्रियाशक्तिर्महदेव कर्म करोतीति गवामाकारणमुक्तं, तत्र योगार्थं ज्ञात्वा नद्योपि नित्यं गच्छन्तीति ताः स्यगिता जाता इत्याह तर्हीति, तत्क्षणमेव भ्रमगतयो जाताः, न हि भगवदाज्ञा केनाप्युल्लङ्घ्या भवति, सरित इति प्रवाहैक्यभावत्वं निरूपितं, तासां वैष्णवत्वकामना, तासां हि समुद्रोधिपतिः, यथा भगवान् पतिर्भूयात् तदर्थं तत्पदाम्बुजरजः स्पृहयतीर्जाताः स्पृहयन्त्यः, रजसः सम्बन्धार्थमुपायमाहानिलनीतमिति, अनिलेन वायुना स्वार्थं नीतं, तेन सह प्रत्यासत्तिः, जलार्थं सः, भगवदीया एव भगवत्सम्बन्धं प्राप्नुवन्तीति रजःकामना दूराभिप्राया, काम एवात्रोद्देश्यो देवतात्वान्नदीनां, अत एवाग्रे कालिन्दी तथा भविष्यति, इदानीं तथाभावे भाग्यं नास्तीत्याहावहुपुण्या इति, न बहु पुण्यं यासां, यथा शीघ्रमेव गोरूपत्वं गोपालरूपत्वं दिवसे रात्रौ स्त्रीरूपत्वमिति, पुण्यं विना समीहितार्थसिद्धयभावात्, कथं ज्ञायते तासामेवम्भाव इति तत्राह वयमिवेति, यथा वयमवहुपुण्याः, अन्यथा दिवसे गावो गोपा वा भवेम, अतः स्वदृष्टान्तेन ज्ञायते स्पृहामेव कुर्वन्ति न तु तासां कार्यं सिध्यतीति, किञ्च तासां सात्त्विकभावादपि हृद्रतो भावो लक्ष्यत इत्याहुः प्रेमवेषितभुजा इति, प्रेमैव भुजानां चपनं न तु वायुवशादतो विरहसन्तापयुक्ता इव लक्ष्यन्ते, किञ्च स्तम्भोपि जात इत्याहुः स्तिमिताप इति, स्तिमिताः स्तम्भा आपो यासां, एवं रजोभेदास्त्रिविधा निरूपिताः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सत्त्वभेदान् निरूपयितुं भगवन्तमपि तथा वर्णयन्त्यनुचरैरिति त्रिभिः, लताविहङ्गममेघाः सात्त्विकाः, एते वेणुनादेन भक्तिपूर्णा जाताः, तत्र प्रथमं वृन्दावनस्था लतास्तरवश्च वैष्णवा वेणुनादेनोद्भवप्रेमरसा जाता इति तदर्थं प्रकारान्तरेण वेणुनादमाह, तदर्थं प्रकारान्तरेण भगवानपि वर्णनीयः, स च भक्त्यनुसारेण लोकवेदानुसारेण च वर्णनीयः, तत्र भक्त्यनुसारेण प्रथममाह, अनुचरैः सेवकैर्गोपैः सम्यगनुवर्णितानि वीर्याणि यस्य, आदिपूरुष इव पुरुषोत्तम इव चानुचरैर्वेदैः सम्यक् सर्वोत्तमत्वेन वर्णितानि जगत्कर्तृत्वादीनि वीर्याणि यस्य, लोकानुसारेण माहात्म्यमाह सर्वोत्कृष्टमादिपूरुष इवाचलभूतिरिति, अचला विभूतिर्लक्ष्मीर्यस्य, अनुचरैः सर्वैरेव देवादिभिस्तथोक्तः, लौकिकाः स्वव्यवहार्यत्वात् पुरुषोत्तमतुल्यतामेवाहुरतो दृष्टान्तभावः, भिन्नतया वर्णनायां हेतुमाह वनचर इति वृन्दावनचरः सात्त्विकभावापन्नः सत्त्वधूमो प्रतिष्ठित इति, गिरितटेषु गिरिप्रान्तेषु चरन्तीर्विषमस्थानान् समदेशे

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमसैः ।

अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कृजितवेषुः ॥ १० ॥

सरसि सारसहंसविहङ्गाश्चास्तीतहृतचेतस एव ।

हरिमुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥

पशुहिते स्वयं तत्रत्यो भूत्वा समाह्वयति, लौकिकत्वाभावाय वेषुनैवाह्वयति, वेषुद्वारा तत्र प्रविष्ट इत्यग्निमचरित्रेण ज्ञायते, अन्यथा वृक्षाणां तथात्वं न स्यात्, स इति येषु वनप्रदेशेषु रेमे, यदैवाह्वयत् तदैव मधुधाराः समृज्जुः स्मेतिसम्बन्धः, युक्तश्चायमर्थः, अन्यथा वेषुनादाभिज्ञता तत्र च स्वनामसङ्केतो न स्यात्, अतस्तद्वारा भगवान् प्रविष्ट इत्यत्रेपि तथात्वं युक्तमेव, वनस्या लता असात्रिकटे भगवांश्चरति स्वकीयांश्चाकारयतीति ज्ञात्वा तेषां भोगसिद्ध्यर्थं स्वसिन् विद्यमान- मानन्दं प्रकटितवत्यस्तथा तरवश्च, यथा स्त्रियः पुरुषाश्च भगवदीया भगवति भगवदीयेषु च समागतेष्वानन्दयुक्ता भवन्ति भोगार्थं स्वकीयं च प्रयच्छन्ति तद्वदेतेपि, नन्वयं धर्मो जङ्गमानां न स्वावराणामिति चेत् तत्राहात्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इति, चैतनेष्वेव भगवतः क्रियाज्ञान- शक्त्योराविर्भावः सच्चिदानन्दरूपता च क्रमेणाविर्भवति, एतत् सर्वं भगवति निविष्टे भवति, सोपि निविष्टश्चेत् प्रकटीभवति तदैवं युज्यत इति, ते वृक्षादयः पञ्चधर्मयुक्ता आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव जाताः, तत्र प्रथमं क्रियाशक्त्याविर्भावमाह पुष्पफलाढ्या इति, यत्र हि भगवान् निविशते तत्रावान्तरफलं परमफलं च भवति, अतः कार्याद् व्यञ्जयन्त्य इव जाताः, पुष्पाण्यवान्तरफलरूपाणि परमफलानि तु फलानि तैः सर्वैराढ्या जाताः, भगवदर्थं सदाधिक्य- माह प्रणतभारविटपा इति, भारेणापि नमनं सम्भवतीति तन्निरासायादौ प्रणतत्वमुक्तं, प्रकर्षेण नता भारेण विटपाः शाखा येषां, प्रेमहृष्टतनव इति चिदुत्कर्षो ज्ञानरूपो निरूपितः, भक्ता एव हि प्रेम्णा हृष्टरोमाश्चा भवन्ति, मधुधाराः स्वसिन् विद्यमानानन्दं भगवदर्थं बहिः प्रकटितवत्यः, एतत्सर्वपरिज्ञानमेव ज्ञानशक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

पक्षिणामपि वेषुनादकार्यं जातमिति तत्रोपयोगिरूपं वेषुनादं च वर्णयन्ति दर्शनीयतिलक इति, यद्यपि पक्षिणो मुनयो न तेषां गीतादिना भगवद्भावो भवति किन्तु स्वभावत एव तथापि लोकदृष्ट्या कदाचिदन्यथाबुद्धिर्भवेदतो रूपनादाभ्यां तेषां भजनसिद्धिर्निरूप्यते, तत्र रूपं वर्णयति दर्शनीय- तिलक इति, दर्शनीयानां मध्ये तिलकरूपोति सुन्दरः, पक्षिणश्च रूपप्रधाना रूपभेदविदः, किञ्च यो वेषुनादः स खहितकारी, स्वकीयानामपराधमपि न मन्यते, तदाह, वनमालादिव्यगन्ध- तुलसीमधुमसैरलिकुलैः कृतमलघुगीतमप्याद्रियन्नादरं कुर्वन्नेव कृजितवेषुर्धः, यथैव अमरा शङ्करं कुर्वन्ति तथैव तन्नादमनुकुर्वन्नेवानुरणनवदेव वेषुनादं करोति, पक्षिणां मध्येल्यो हीना निकृष्टाश्च तेषामपि कुलानि समूहा नानाविधजातिभेदास्तेरप्यलघु यथा भवति तथा गीतं तस्याप्यादरं कुर्वन्, तत्राप्यल्यो मत्ताः, मदोपि येनानुचितः, नहि तुलसीपुष्पान्तरवन्मदहेतुः, तत्रापि दिव्यगन्धा तत्रापि भगवद्वनमालागता, तेषामप्यादरं चेत् कुर्यात् तदा सरोवरादिषु ये सरसा रसिकाः क्षीरनीरविवेकिनश्च तेषामादरं कथं न कुर्यादिति, वनमालाया या दिव्यगन्ध- तुलसी तस्या मकरन्देन मसैः, किञ्चादरोपि अमराणां यथाभीष्टं भवति तथा, वनमालायां समा- गतान् अमरान् न दूरीकरोति किन्तु ते यथा नोपद्रुता भवन्ति तथैवादरं करोति, अतो यथैवादरं

१. पूर्वमहरीतानामपि तदा हरितारं पूर्वस्मात् सीत्वं प्रत्ययवयमुच्छ्रितत्वं प्रमाविशेषश्च प्रेमहृष्टतनुत्वं, अपरं च वेषु- नादिप्रसुधास्वादवत्यः स्वामित्य इति तदर्थं परिचिन्वन्ति ता मूत्रेति तदुक्तव्यविचारोक्तमलं युक्ततरमिति नाधिकं लेखनीयमत्र ।

२. इदं कथितं मुनेभिर्न्यन्तः संकिष्टं श्रीमत्प्रभुपरणामं स्तुतमम् ।

कुर्वन्नेव कूजितचेणुस्तदैव सरसि विद्यमाना जलवासिनः सारसाः सरसानां भक्तानां सम्बन्धिनो हंसाः क्षीरनीरविवेकिनस्ते च विहङ्गा उत्कृष्टगतियुक्ताः, पुरुषापेक्षया ते पुनर्भगवद्भजनाधिकारिण इति तान् विशिनष्टि चारुगीतहृतचेतस इति, चारु यथा भवति निःकामार्थ भगवद्गीतेनैव हृतं वशीकृतं चित्तं येषां, तदपि भजनं भक्तिमार्गानुसारेण न तु स्थानस्थितानामन्तर्यामिरूपे ज्ञानरूपे वा, तदाह, एत्यागत्य हरिमुप समीपे सेवमाना जाताः, यतस्ते भगवदुक्ता मुनयः, भजने भ्रमराद् विशेषमाह यतचित्ता इति, यतं नियतं चित्तं येषां, चित्तनैयत्येन भगवद्भजनं मुख्यं न तु विक्षिप्तचित्ततया, किञ्च हन्त इति हर्षं, एतद् भाग्यमेतेषामेव भवतीति, बहिर्व्यापाररहिता भजने सर्वोत्तमाः, बहिर्व्यापारेषु च नेत्रे वाक् च नियम्याः, यस्यैतद् द्वयं नियतं वाङ्मान्यं वदति चक्षुश्च नान्यत् पश्यति, तदाह मीलितदृशो धृतमौनौ इति, मीलिता दृग् येषां धृतं मौनं व्रतं यैः, साम्प्रतमेते नादपरा अतो दृष्ट्वान्यचित्तता भविष्यतीति नेत्रनिमीलनं, एवमेतेषां भाग्यं साच्चिकत्वान्निरूपितवत्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

१. अथ वा दर्शनीयतिलक इति, इदमत्राकृतं, अतिरसिका एते मुनयः, स्वस्य पुरुषत्वेन लीलायामनुयोगं मत्वा पक्षीभूय विविधसङ्कजनैर्भवतो अप्रमत्ता च रसोदीपनं कुर्वन्तः सङ्कतार्थतां मन्वानाः शब्दमेवाधिकमस्मीष्टं मन्यन्तेतः शब्द-प्रधानकीर्तिरुपवनमालाप्रमाणामेवात्रोपयोग उच्यते, 'यथा इक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद् गन्धो बालेवं पुष्पकर्मणो दूराद् गन्धो वाती' तिष्ठुला कीर्तयन्धसाम्येन निरूपणं कृतं, वनमालायाः कीर्तिरुपस्थात् तद्विहङ्गकणि गीताभ्यावश्यकानि, तानि च तद्वशाखादं विना न सम्भवन्त्यतो गुणातीतमकिरूपवक्ष्यमाणरूपगन्धवती तुलसी तन्मध्यलौकिकमकिरसात्मकमितर-विस्मारकमतोतिमत्ताः स्वदेहाद्यनुसन्धानरहिता ईश्वरधर्माननुसन्धाना अधीति तमिकट एवालघु गायन्ति, वस्तुतस्त्विदमेव महत्तमं समाराधनं प्रभोरलिभिः क्रियते, अत एव प्रभोरभित इष्टं तदेव गीतं, अपरथ चावादिपदानि विहाय तत्र भवनाधिकप्रत्ययवत्पदेभ्यः भगवद्भजनमालास्थितुलसीगन्धस्य दिविभगवत्स्य वाधितत्वात्पदे स्मामितीयु ब्रजदेवी 'स्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद् दिव्युधातोः क्रीडावाचकत्वाच्च स्मामिनीभिः सह क्रीडाजनितोऽर्थं गन्ध इति समभिध्याहापदवगम्यते, एतेन यथा दिविभगवोर् नेतरलोकसज्जनविषयसहायमन्तरातमलीलाप्रपञ्चस्यमकैकगम्य इति ध्वन्यते, अत एव प्रभोरपि भावोद्बोध-स्तेनासीदितिज्ञापनाय कूजनमुक्तं, किञ्च वनमालास्यपुष्पमध्वनुक्त्वा तुलस्या एव तद् यदुक्तं दयितगन्धतुलस्या इति-वाक्याद् 'बाहुं प्रियां' इत्युपक्रम्य 'तुलसिकाङ्किकुलेर्मदान्धैरवीयमान' इतिवाक्याच्च तदन्धमन्वादिस्वरूपं प्रभुरेव वेत्तीति नान्यगम्यः स विशेषः, तद्वीकारोल्लोपि न साधारणाः किन्त्वितरेभ्यो विशातीया अत्युत्तमा इतिज्ञापनार्थमेव कुलपदमुक्तत एवाल्लिपदमुक्तं, अलंशब्दो हि पूर्णतावाची तथा च तद्दानलिखितोच्यते, रसो न लीयते न नश्यति यत्र येन वा सोलिरित्युच्यते, यद्यप्यत्र दीर्घः सम्भवति तथापि 'दशहृत्तो ह वै नामैष तं वा एतं दशहृत् सन्तं दशहोत्रेलाचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा' इतिश्रुतिन्यायेन 'परोक्षं च मम प्रिय'मितिभगवद्वाक्याच्च स्वप्रियार्थस्य गोपनं प्रभोः प्रियमिति ज्ञायते, प्रकृते च स्वान्तरारसपौकतैरेषु गोच्येति परोक्षेण हस्तान्तं पदं प्रभुः प्रकटितवान्, एवं सलेत एवाल्लोच्ये तु भ्रमरा एव, क्वचित्देतेष्वप्यन्यनामप्रयोगस्तारपर्यवेतिषेणेति हेतुं, तारत्वं बहुत्वं चातुक्त्वा लघुत्वाभावा एव न उक्ततेन तद्गीत-रसभरं बोधुं नान्यः वाक्तुः श्रुं विनेति ज्ञाप्यते, महत्त्वं इयत्ता नास्तेष्वेवमपि ज्ञापनाय तथोक्तिः, एवं सति तदादरं कथं न कुर्वीत? यद्येतिपदात् तद्गीतरसपानपरवचशिरे ल्पणीमेव तिष्ठति कदाचित् तदसमरैरेव कूजितवेणुभवंतीति ज्ञाप्यते, अत्रे गीतीकला पूर्व तद्गीतोद्भवभावेन स्वप्रियाणां भावोद्बोधनाय तथैवाकरोत् ततो यदा पूर्णसोभूत् तदा जगामिति ज्ञाप्यते, अतिमुन्दरवनिर्गम्ये तिलकलोकेत्या तद् यथा मायस्थाने भास्ते तिष्ठति तथेदमपि स्वरूपं परमभागवतीश्वरे तिष्ठतीति ध्वन्यते, अत्र कर्मधारयो हेतुः स्मामिनीनां हृदि प्रमातिरिक्ते दर्शनीयत्वास्तुतः, अत्र यद्यप्युभयं मुख्यं तथापि नादे विशेषो निरूप्यतेन्या मीलितदृष्टत्वं गोच्यते, तत्र हेतुः सरसि विद्यमानैरेव तैर्वैष्णवीं धृतं तच्च चारुत्वेन मनोहरणैक-स्वभावमतो नादाधीना तिष्ठते समागताः, आदावेव नादहेतुभूतस्वरूपवीन्द्यनैरुपस्थाच्चादरस एव स्वरूपरसमप्यनुभवन्तीति ज्ञाप्यते, इदमप्यतिविश्वं यन् मत्तानां गीतागुणनिरूपणे गीतेन यतचित्तत्वं सर्ववैन्द्यश्रुतिनिरोधयेति, एतेषामियं गीतरसपानदो-शेवभूतैरेषोपपद्यते, एतन्न्यत्येनैतदुत्तरकालीनस्वाभादस्य, अलिकुलानामपि तुलसीमन्मधुपानदत्ता पक्षितुल्येव, पश्चात् तत्समाववशादुक्तं परमिति ज्ञायते, मुक्तिवात् पक्षिणामप्रेष्यन्तरेव निरन्तरमेतदसमव्रतैवेति न मत्तोक्ता, अथ वा प्रभुरसंभवाद्नुकृतिद्वैवाप्रिया सेति नोक्ता, तदेतेषामप्यलिकुलवद् दशा भविष्यति, वस्तुतस्तु स्वरूपरसमप्यनुभवन्तीति तत्पक्षेण पक्षिणामपि तथात्मनोचिततरा मावश्यकत्वादिति युक्तमुत्तरमाह, तस्याप्यातो स्वरूपगौन्द्यमेवोक्तमिति स्वस्य तदिदहातितां पक्षिणां तत्प्राप्तिदशा तत्प्र-

२. पदं कचित् सुबोधिनाः संश्लिष्टं श्रीमत्प्रभुवरणानां सतत्रम् ।

सहवलः स्रगवतंसविलासः सानुषु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः ।

हर्षयन् यर्हि वेषुरवेण जातहर्ष उपरम्भति विश्वम् ॥ १२ ॥

महदतिक्रमणशङ्कितचेता मन्दमन्दमनुगर्जति मेघः ।

सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिश्छायया च विदधत् प्रतपन्नम् ॥ १३ ॥

विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेषुवाय उरुधा निजशिक्षाः ।

तव सुतः सति यद्राधरविम्बे दत्तवेषुरनयत् खरजातीः ॥ १४ ॥

सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।

कवय आनतकन्दरचित्ताः कदमलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥

मेघः सर्वहितकारी तस्यापि वेषुनादजनितभावमाह पूर्ववत् सहवल इति द्वाभ्यां, हे व्रजदेव्यो गोप्त्री व्रजदेवतारूपाः, अनेन विद्यासो भविष्यतीति निरूपितं, यर्हि वेषुरवेण विश्वमुपरम्भति पूरयति तर्हि महदतिक्रमेण शङ्कितचेताः सुहृदं भगवन्तमभ्यवर्षत् स्वदेहच्छायया चातपन्नं विदधज्जातः, तद् वा कुर्वन्नभ्यवर्षत्, अयं नादो महाबलशुक्तो विधगतान् सर्वानेव धर्मान् दरीकृत्य स्वयमेव पूर्णः, तदामासस्वरूपे मेघो धूमादिसमूहात्मा विश्वं भगवत्वेन कृतार्थोभूतमिति स्वयमुपचरितार्योपि स्वजन्मसाफल्याय भगवन्तमेव ववर्ष, तत्र यादृशेन वेषुनादेनैतद् भवति तादृशकर्तारं भगवन्तं वर्णयति विशेषणचतुष्टयेन, अन्यथा उपरम्भणमर्थवादरूपं स्यात्, तत्र क्रियाशक्तिः सम्पूर्णंति वक्तुं सहवलो बलभद्रसहित इत्युक्तं सृष्टिकरणक्रियापेक्षयापीयं महती क्रियेति ज्ञापयितुं, स्रग्धूपो द्योयमवतंसः कर्माभरणं तत्र विलासो यस्येति लीला निरूपिता, माला कीर्तिमयी दश दिशः श्रोत्रं, कीर्तिर्विदुषु प्रेरिता यथा सा भवत्येव सर्वोच्चमा, भगवत्कीर्तिप्रतिपादकं वा भागवतादिशास्त्रं सर्ववेदेष्वभरणरूपं, तत्र विलासयुक्ता तत्प्रतिपादिका च, एवं क्रियायाः स्वरूपतो गुणतश्च माहात्म्यं निरूपितं, तस्याः सहकारिण्या इच्छाया माहात्म्यमाह स्वयं जातहर्षः सर्वमेव च हर्षयन्निति, एवं वेषुनादस्य कारणभूतक्रियोत्कर्षमुक्त्वा देशतोऽप्युत्कर्षमाह क्षितिभृतः सानुष्विति, सर्वोधारभूतां पृथिवीं ये विध्रति तेषामप्युच्यमानेषु न नादो जायत इति कथं न विश्वं पूरयेत्?, रचोत्तरणनमतिगम्भीर-मुपरम्भति नादेन पूरयतीति मेघादप्यधिका क्रिया निरूपिता, तदैव मेघो महतो वासुदेवस्योपरि गच्छन् भगवदतिक्रमेण शङ्कितचित्तो भूत्वोपर्येव तिष्ठन्ने गमनार्थमुद्यतो नीलमेघश्चामं विश्वजीवनं भगवन्तं समिधं ज्ञात्वा सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिः पुष्परूपैः स्वविन्दुभिः, अर्थात् पुष्पैः पूजितवान्, न केवलं पूजामेव कृतवान् किन्तु राज्यमपि दत्तवानित्याहातपन्नं दधदिति, न केवलं राज्यमेव दत्तवान् किन्त्वात्मनिवेदनमपि कृतवानित्याहच्छाययेति, सर्वैः स्थित उपरिस्थितेन न छाया भवतीति शुभं छायानिर्देशः ॥ १२ ॥ १३ ॥

उत्तमांस्त्रिविधान् वक्तुं तेषामपि वेषुनादेन किञ्चिज् जावमिति वक्तुं वेषुनादं वर्णयति भगवन्तं च विविधगोपचरणेण्यतिगुमन्त्रयेण, सन्देहो मोहः सर्वपरित्यागश्च ज्ञानिनां श्रुतीनामप्यव्यासिनां वेषुनादेन कृतः, तत्र ये विश्वगुरवो ब्रह्मादयस्तेषामपि सन्देहार्थं भगवतो वेषुनादं वर्णयति विविधेति, लोके जायमानो लौकिकप्रकारः सन्देहमुत्पादयति, ननु न तद् स्वामीधरे यन्न वेदे श्रुतमस्तीति सर्वविद्यास्थानानां ब्रह्माभिज्ञ इति कथं तस्य सन्देह इत्याशङ्क्याह वेषुनाद उरुधा निजशिक्षा इति, सुशिरमेदो वेषुसस्यापि प्रकाराः शास्त्रे निरूपितास्ते ब्रह्मणा ज्ञायन्ते एते तु प्रकारा उरुधानेकधा निजशिक्षा निजेनैव शिक्षा शिक्षणमभिष्यक्तिप्रकारा वासु, अनेन नादब्रह्म नित्यमिति निरूपितं, तत्र क्रियाशक्तिः साधनमिति तस्य लौकिकत्वे कथं नादोलौकिको भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्याप्यलौकिकत्वायाह विविधेषु गोपचरणेषु गोपानां सञ्चारविशेषेषु

निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजाकृतिविचित्रललामैः ।

व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीरितवेणुः ॥ १६ ॥

व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।

कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥

विदग्ध इति, गोपसञ्चारा न वेदोक्ताः किन्तु लौकिकाः, ब्रह्माण्डान्तरस्थिता अपि भवन्ति तेन लोकेन्यत्र प्रसिद्धा नापि वेदे, भगवांस्तु सर्वत्रैव विदग्धोतोयं ब्रह्मा यं प्रकारं न जानाति तमेव प्रकारं कृतवान्, ननु ब्रह्मसृष्टावाविर्भूतः कथं ब्रह्मणोप्यज्ञातं करोतीति चेत् तत्राह तव स्मृत इति, यशोदां प्रति वदन्ति स्त्रीमण्डले समागतामत एवात्र न कामादिवार्ता किन्त्वनिपिद्ध एयोत्कर्षो निरूपितः, यथा तव पुत्रोपि संस्तव मनसाप्याकलयितुमशक्यं करोति तथा ब्रह्मणोपि ब्रह्माण्डे जातः, सतीतिसम्बोधनं विश्वासार्थं, अज्ञाने हेतुमाहुरधरविम्बे दत्तवेणुरिति, लोभात्मकोधर इति पूर्वमुक्तमतो न लोके प्रसिद्धः, तस्य रसो भगवता न दत्त इति, तत्रापि बिम्बरूपः सूर्यवत् प्रकाशकः, न हि प्रकाश्याः प्रकाशकस्वरूपं विदुः, तत्र च स वेणुः स्थापितस्ततोप्युत्तमलक्ष्यापनाय, स्वरजातीः पद्मादिस्वरजातिमेदान्, अनयन्नूतन-त्वेनोत्पादितवान् यद्दि तदा तत्परिज्ञानार्थं त्रिगुणप्रधाना अपि देवाः कालत्रयेपि समागत्य सोपि काल आधिदैविक इति स्थापयितुं सचनपदं, तं वेणुनादं सवनंश्च उपधाय शक्रः सात्त्विकः शर्वस्तामसः परमेष्ठी राजस इति ते पुरोगमा येषां देवानां, सर्व एव देवास्त्रिगुणात्मका भवन्ति कचयो निपुणा अपि नादे, इन्द्रो हि त्रैलोक्याधिपतिः सर्वदा नादपरः शर्वस्तु नादशास्त्रकर्ता परमेष्ठी तयोरपि गुरुत एव परमेष्ठिपदं, तेषामन्यचित्ताभावाद्याहानतकन्धरचित्ता इति, आसमन्तान्नता कन्धरा बाह्याभिनयार्थं चित्तं च येषां, ग्राहकं चित्तं, नमनमत्र सर्वतः, तेष्वनिश्चिततत्त्वा जाताः, नाप्योदासीन्येन कियत्कालं विचार्याज्ञाने तूष्णीम्भूता इति मन्तव्यं यतः कश्मलं ययुः, चिन्तया मूर्च्छिताश्च जाताः, वेणुनादेन वा मोहिताः, अत एव आभासत्वपक्षोपि निराकृतोलौकिकरसोत्पादकत्वात् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अस्त्यन्येषां वार्ता वेणुनादोक्ताकमेवान्यथात्वं सम्पादयतीत्याहुर्द्वयेन पूर्ववत् निजपदाब्जदलै-रिति, यहीरितवेणुः सन् व्रजति तदा तेन नादेन कुजगतिं स्थावरत्वं गमिता वयं गोप्यः सर्वा एव कश्मलेन मूर्च्छया वसनं परिहितं केशपाशं वा न विदाम इतिसम्बन्धः, अयं वेणुनादोद्बुद्धमेव जायत इति तस्य चेष्टयानुभवाच्च ज्ञायते, तत्र चेष्टया गोकुलनिवासिनामेवार्थं जायते तथा व्याप्तः कथमन्यकार्यं कुर्यात्? अतः प्रथमं भगवतो गोकुलहितकर्तृत्वमाहुर्निजस्य स्वसैव यत् पदाब्जद्वयं तस्य दलैर्दशाङ्गुलीभित्तलमार्गैर्वा व्रजभुवो निरन्तरं पञ्चाक्रमणेन जातप्यथाया व्रजभूमेः खुरजीतं तोदं शमयन्निति शनैःशनैर्लीला भगवद्गततिनिरूपिता, क्षतांशो गतिविलासेन पादस्पर्शेन निराकृतः, आध्यात्मिकाद्यंशस्तु ध्वजादिना, तामसो भौतिको ध्वजेन निराक्रियते, राजस आध्यात्मिको वज्रेण सात्त्विक आधिदैविको नीरजाकृतिचिह्नेन, तान्येव विचित्राणि ललामानि पदेषु, तेन लौकिकालौकिकप्रकारेण व्रजभुवः खुरतोदप्रशमनं, व्रजे तिस्रः प्रधानभूता भूमिर्गावो गोप्य इति, तत्र भूमेर्दुःखनिवृत्तिं गत्या निरूप्य गत्या कृत्या च गवां दुःखं निवारयतीत्याह वर्ष्मधुर्यगतिरिति, वर्ष्मधुर्यो महावृषभः ककुषी स यथा लीला मन्थरगतिस्तथा गच्छन् गवामपि दुःखहारीव निरूपितः, ईरितवेणुव्रजतीति, गोपिकानां तदास्माकं वेणुनादेन जाते कामे स्थावरत्वमधिकं जातमित्याहुस्तेनेति, स्वभावत एव वेणुनादेन जातः कामस्तथापि सविलासवीक्षणेनार्पितो मनोभववेगो यासु, अतो वेगेन स्तम्भे जाते

मणिधरः कचिदागणयन् गा मालया दयितगन्धतुलस्याः ।

प्रणयिनोनुचरस्य कदासे प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र ॥ १८ ॥

कणितवेषुरववञ्चितचित्ताः कृष्णमन्वासत कृष्णगृहिण्यः ।

गुणगणार्णमनुगम्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥ १९ ॥

कुन्ददामकृतकौलुकवेशो गोपगोधनघृतो यमुनायाम् ।

नन्दसूनुनरधे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥

कुजगतिं वृक्षगतिं गमिता जाताः, तेषामन्तर्ज्ञानमस्तीति तदर्थमाहुर्न विदाम इति, सुपुत्रायपि न जानन्तीति तद्व्यापृष्यर्थमाह कश्मलेनेति, कश्मलेन मूर्च्छया, स्त्रीणामत्यायव्यक्तं वसनज्ञानं कवरज्ञानं च, वेषुनादप्रस्ताव एतत्तज्जातमिति गतिदृष्ट्यादिभिरपि कृतमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥

हरिणीनां वेषुनादेन यथा जातं तद् वक्तुं पूर्ववद् वेषुनादं वर्णयन्ति मणिधर इति द्वाभ्यां, गवामाधिदैविकानि रूपाणि मणयस्तान् स्वस्मिन् विभर्तीति मणिधरः, अभिज्ञानार्थं वा, स्वप्रियाणां अभिज्ञापका मणयोतस्तैः कदाचिद् गा आसमन्ताद् गणयन् जातः, अनेन तास्तद्गत-धर्माश्च भगवत्वेन प्रतिष्ठिता इति तासां संसाराभावः सूचितः, अत एव गोपिकानामपि, अत एव हरिणीनामपि, पशुत्वाविशेषाद् ग्राम्याणां चेदुद्धारको विशेषत आरण्यानां भविष्यतीति युक्ता कृष्णपरता, मालया दयितगन्धतुलस्योपलक्षितः, यथा भगवतो नीलं रूपं प्रियं स्पर्शः स्त्रीणां शब्दो वेषो रसो नवनीतस्य तथा गन्धस्तुलस्याः, तद्गतोचमता सात्त्विकानां केपाश्चिदनुभवसिद्धा, तादृशी तुलस्यतस्तस्या मालां विभर्ति, अतो यदा वयमपि प्रिया भविष्यामस्तदासान्प्यस्-द्वर्मान् वा धारयिष्यतीति कृष्णसारस्त्रीणां प्रवृत्तिः, कृष्णसारस्तु वेदे नियुक्त इति मत्तौ तासां विनियोगार्थं प्रवृत्तिः, किञ्च प्रणयिनोतिप्रेमवतोनोनुचरस्य गोपस्यासे भुजं प्रक्षिपन्मिति कदा कदाचिद् 'आशंसायां भृतवचे'ति वा कदागायतेति मध्ये गानाशंसा, यथा गोपालस्य तथा स्नेहस्तेषां धर्मयोः सद्भाव एवं भविष्यतीति गोपिकानामिव हरिणीनामपि तथात्वाय स्नेहमजनं, देहास्फुरणाच्च विजातीयत्वेन कामाभावः, तदैव कणितो यो वेषुराकसिकः शब्दविशेषो मनोहारी कणनात्मकः स चेद् वेषो निर्गतस्तत्सम्बन्धादन्येपि शब्दाश्चित्तवञ्चका इति रचयित्वा, शब्देन मृगाणां वशीकरणं सिद्धमेव, इदानीमेवोपयोगो भविष्यतीति प्रतीतिजननाद् वञ्चकत्वं, अतो रचयन् वञ्चितचित्ताः कृष्णमन्वासत कृष्णसमीप आसत उपविष्टा जाताः, यथा प्रायशुप-विशत्येवं कृष्णमनुपविष्टाः, ननु स्त्रियोन्मस्य कथमन्मस्य गृहेन्मस्य समीप उपविष्टा इति, तत्राह कृष्णस्य कृष्णसारस्य गृहिण्य इति, तास्तस्य गृहिण्यो जाताः, वञ्चितचित्तत्वाद् वा रूपं विस्मृत्य शब्दमात्राभिनिविष्टा जाताः, वेषुनादेन वा सांनुभावेन कृष्णसारोपि कृष्णमत्या कृष्णमेवा-न्वासत, ननु कृष्णसारोपि कृष्णप्रमान्छन्दोपि वर्तत इति तं परित्यज्य कथमागता इत्यत आह नन्दसूनुनरधे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार, अतो यत्रैव भगवान् गच्छति तत्रैव तमनुगत्य गमिष्याम इत्याशामपि त्यक्तवत्यैः ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं नवप्रकारेण वेषुनादं निरूप्य गुणातीतप्रकारेण त्रिधा निरूपयन् वेषुनादेन भगवान् जगदेव वशीकृतवानित्याह कुन्ददामेति द्वाभ्यां, यद्भिं भगवान् यमुनायां विजहार, तत्रापि पूर्वोत्तरदशायामपेक्षितो वेषुनादः परिगृह्यते प्रकरणित्वात् प्रकारविशेषाभावाच्च न पृथगुक्तः,

१. रसानुभवेनैव पाठः ।

२. साभिष्येन भगवदसः पीत इति सन्ध्यादुभावा गोपिका इव तदेकपरा जाताः, एतच्च वनेषु स्वप्रियानयनसादृश्यदर्शनेन सादृशेन भावेन ताः परवति तादृशेनेत्या अपि पश्यन्तीत्येताभ्यामपि तत्सजातीयभावोत्पत्तिरर्थेन वेषुकर्णनं चात एकाभि-वीजादुत्पत्तीनात्मकं रचयितुं, अतस्तच्चन्द्रमण्येत्वात्सतापसमनं च सम्पद्यते, अतः सद्यन्तोक्तिरुक्ता ।

३. इदं कणितं सुमोक्षिन्यन्तः संश्लिष्टं धीमत्प्रभुचरणानां सतत्रम् ।

मन्दवायुरुपवात्यनुकूलं मानयन् मलयजस्पर्शनं ।

वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये वाद्यगीतवलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥

वत्सलो व्रजगवां यदगग्रो वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।

कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः ॥ २२ ॥

उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन् खुररजश्चरितस्रक् ।

दित्सयैति सुहृदाशिष एष देवकीजठरभूरुद्रराजः ॥ २३ ॥

तदोपदेवगणाः परिवव्रुरितिसम्बन्धः, यमुनायामिति सामीप्यसप्तमी, अधिकरणसप्तमी वा, धर्मे गवां गोपालानां च जले स्थितिः सम्भवति, तत्र विहारो गोपैः सह जलक्रीडा गवां प्रक्षालनादिः, सर्वत्रोद्देशान्त्यर्थं वेणुनादः सहकारी, तदानीमनलकृतत्वमाशङ्क्यालङ्कारमाह कुन्ददामेति, वल्लभभरणाद्यलङ्कारा भविष्यन्त्येव पुष्पालङ्कारा न भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तदेव निरूप्यते, कुन्ददाम्ना कृतः कौतुकवेशो यस्य, दामान्यनेकप्रकाराणि तैस्तथा वेशो निर्मायते यथात्यद्भुतो भवति, अत्र तु यथैव हासरस उत्पद्यते तथैव निर्मायत इति, नन्वेतादृशीं प्राकृतलीलां भगवान् कथं कृतवानित्याशङ्क्यायामाहुर्नन्दसूनुस्तव वत्स इति, यया लीलया नन्दपुत्रो भवति तथैव लीलया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति, अनघ इतिसम्बोधनं क्रोधाभावाय विश्वासाय च, तव च वत्सो जातः, अनेन त्वं गौरुपेति सर्वगुणसानभिज्ञत्वं सूचितं, अन्यथा उल्लख्यबन्धनलीलां न कुर्यात्, मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनादुभयोर्निर्दोषत्वं ज्ञाप्यते, तादृश्या वत्सत्वेन भगवत्यपि तथा, पूर्णगुणत्वलक्षणमाधिक्यं चोच्यतेग्रिमविशेषणेन, किञ्च प्रणयिनां नर्मदः, ये केचन लेहयुक्ता यथैव ते स्निग्धा भवन्ति तथैव लीलां करोतीति, अनेन सर्वत्रैव हेतुरुक्तः, यत्रैव लीलासकत्या क्रीडा स विहारः सोऽत्र जलक्रीडा नृत्यक्रीडा वेणुयादनक्रीडा च ज्ञेया, अन्यथा वाद्यादीनामुपयोगो न स्यात्, विद्यावन्तो हि वशीकर्तव्याः, तत्र विद्योत्पादको वायुर्देवाश्च तदाधारभूताः, तत्राप्युपदेवगणा वन्दिनश्च बहिर्विद्याप्रकटनपराः, अतोऽन्यापेक्षया तेषु विशेष उक्तः, प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति मन्दो वायुरनुकूलं यथा भवति तथोपवातीति, अनुकूलं कूलसमीपे हितं च, अनेन शैल्यं निरूपितं, मलयजस्पर्शनं सहित इति सौरभ्यं, अनेन दाक्षिणात्योयं वायुरिति निरूपितं, भगवत्स्वरूपे दत्तेन वा मलयजेन सह-भावादधिकशैल्यनिरूपकत्वेन अनुकूलत्वं, मलयजस्पर्शो मलयजस्यैव वा स्पर्शः, तथा सति तत्रत्यानां सर्वेपामेव भगवद्भारं सम्पादयिष्यतीति, मानयन्निति, स्वकीयैस्त्रिभिर्गुणैर्यथैव सम्माननं भवति तथैव वातीत्यतिवश्यता, उपदेवगणाश्च गन्धर्वादयश्च वन्दिनः कीर्तिनिरूपका जाताः, गायकाश्च सन्तः, य इति भगवदीयाः, वाद्यगीतपूजासाधनैस्तामसराजससात्त्विकैः सहिताः परिवव्रुः, सर्वत्रैवापेक्षितं कृतवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

एवं गुणा तीते प्रकीर्णतां निरूप्य युगलद्वयेन केवलं भगवत् एव चरित्रमाहुर्वत्सल इति, भगवान् यद् भोक्तुं गोष्ठे समानयति तत् कृपया, अन्यथा एकस्यामपि लीलायां व्यापृता गावो मुच्येरन्तथा गोपिकाः, परं कृपयैव भजनानन्दानुभवार्थं तथा करोति, अत्र हेतुर्यदगग्र इति, यद् यस्मात् कारणादगं पर्वतं धारयतीति, यदि भजनानन्दं न दद्यात् तदा गोवर्धनोद्धरणं न कुर्यात्, एतद् भगवन्माहात्म्यं सर्वजनीनमिति ज्ञापयितुमाह पथि वृद्धैर्वन्द्यमानचरण इति, वृद्धाः सर्वतो निपुणाः, बहुज्ञैरेव भगवान् सेव्यो भवति, अतः कृत्स्नमेव गोधनमुपोह्य ततः पृथक्कृत्य, उप समीपे समाहृत्य वा, दिनान्त इति, अग्रे वनस्थितेर्युक्तत्वाद्धीलान्तरस्य च चिकीर्षितत्वात्, गीतवेणुर्जातः श्रमापनोदनार्थं व्रजस्थानां ज्ञापनार्थं च, अस्य नादस्याग्रे कार्यं

वक्तव्यं, गोपिका एव कृतार्थाः करोतीति न किन्तु गोपानपीति ज्ञापयितुं तत्कृतस्तोत्रमाहानुगेदित-
कीर्तिरिति, अनुगैः सेवकैरीडिता कीर्तिर्यस्य, अनेन रात्रौ तेषामपि गानमुक्तं भवति यथा दिवसे
गोपिकानामन्यथा सर्वेषां निरोधो न भवेत्, एतादृशस्य कार्यं स्वयमेव जानातीति स्वयमेव करोतीत्या-
हुस्तस्यमिति, श्रमरूपा व्रजस्यहृदयामुत्सवमुन्नयन्नाशिपो दित्सयेतीति तस्मिन्, श्रम-
युक्ता रूक् कान्तिः, भगवतः श्रमाभावपक्षे प्रदर्शनमात्रपरत्वं, अस्ति श्रम इतिसिद्धान्तः, 'भर्ता सन्
अग्रिमाणो विभक्तिं' 'एको देवो बहुधा सन्निविष्टः' 'यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुनिधाय भारं पुनरस्तमे-
ती' ति श्रुतेः सर्वधर्माश्रयत्वाच्च, विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वादश्रान्तोपि, न तु केवलमश्रान्त एव, श्रमः
सुखकारक इत्यपरे, तत्तस्मिन्निधनी रूक् श्रमरूक्, सा नायकगता स्त्रीणां न हितकारिणी तथाप्यसाकं
हितकारिण्येव जातेत्याहुर्दृशीनामुत्सवमुन्नयन्निति, इति दर्शनं, यदि भगवान् श्रान्तो न भवेत्
तदा शीघ्रं गच्छेत् तदा दृष्टीनां परमानन्दसन्ततिर्न स्यात्, ऊर्ध्वं नयन्निति सहाते दृष्टीनां य
आनन्दः स्थितो यावांस्तदपेक्षयाधिकं कृतवानित्यर्थः, भगवत्कीर्तेः सर्वपुरुषार्थदातृत्वाय प्रकारं वदञ्
श्रममुपपादयति खुरुरजद्वुरितस्त्रगिति, गोखुरुरजोभिद्वुरिता व्याप्ताः खजो माला यस्य,
वासुवशादुद्गतो रेणुर्न सिरो नापि नियतः, खुरजातस्तु तथा, खुराणामेव गोत्वात् प्रकृतत्वाच्च न
गोग्रहणं, 'पशवो वा एकशफा' इत्यत्र तथा निर्णयात्, अनेन धर्मोपमिति निरूपितं रजोर्धो व्याप्तिः
काम इति, आगमनस्य तु यत् कार्यं तदाहुः सुहृदां सर्वपामेव तस्मिन्निधनामाशिपः सर्वा एव
देवा इत्युक्तं गोपिकाद्वारा सर्वेष्वानन्दप्रवेश इति, एष इति प्रदर्श्यादुच्यते, खसिंहीला ज्ञापिता भवति,
साधारण्येन सर्वेषां तापनाशकत्वाय भगवद्गतमसाधारणं धर्ममाहुर्देवकीजठरभूरुद्धराज इति,
अदितिर्देवकी 'अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्ष' मिति श्रुतेरदित्यवतारत्वाद् धुरूपा सा, तस्यामवश्यं चन्द्रो-
दयोपेक्षित एव, सा पुनर्विशेषरूपं गृहीतवतीति चन्द्रोपि विशिष्टकार्यं करोति, लौकिकस्तापस्त्रिविधो
भगवद्विरहजय, अयं भवतीति
देवकीजठरभूः स देवक्या
जातः परं सुखदोसाः ॥ २॥ २॥

साधारणीं लीलामुक्त्वा गोपिकाखेव वेषुकृतां भगवतैव जनितां लीलामाह भवेति, यदुपति-
र्मुदिलवक्त्र उपयातीति, पूर्वोक्ता एव वेषुनादा अत्र ग्राह्याः, दश लीलाः पूर्वं निरूपितास्ता

१. अयं वेता भगवद्विरहेष्वर्ता इति सामिल्यितप्रकरणे तद्वृत्तस्य स्थितिरुक्तेन वेतासामुत्सवो भवतीत्याती एव स्थिताः
परं दृष्टीनां दर्शनं मुख्यमिति तेनैवोत्सवोद्भवममुच्यते, तथा चार्त्तानामसाकं दृष्टीनामितिसमाधौ हेयः, आर्त्तशब्दस्य
हस्तोपि छान्दसः, न हि दृष्टीनामिवास्तत्त्वमत्र भवति, प्रकाशान्तरेणापि तत्स्वरूपसाक्षादवयः सामित्य इति सर्वेन्द्रियाणा-
मेवास्तत्त्वधर्मात्, तत्रैव सर्वज्ञोत्सवे पुनराशिपोनमीप्सितत्वेनामे तद्विषयिकित्यनुपपत्त्या स्यात्, दृष्टीनामुत्सवो बहिरव,
आन्तरिकस्य त्वविकर्ण मनः, तस्मात्तत्त्वज्ञानं ॥ इदानीं परमं सम्भोगसामयिकदर्शनं अभिष्यतीति ज्ञापनायोर्ध्वमेत्युक्तं,
यथा 'गोप्यो दिदक्षितदृशोभ्यगमन् समेता' इत्यत्र दर्शनानन्तरमापि दृशां दिदक्षितत्वमेव यत्रापि हेयं, अत एव दृष्टीनामिति-
सम्बन्धपक्षान्मुत्सवस्य तत्तस्मिन्निधनमेव प्राप्यते, तत्रापि भगवत्कृतं वनयनोक्ता ताता बहिरुत्सवोपि श्रियश्रपित इति
तद्दर्शनसमावाज सत इति चोच्यते, अत एकोत्सवकरणत्वं श्रमरूपोपि युज्यते, अन्यथा विरादुत्कण्ठितानामासां श्रियतमागत-
श्रमविरोधेनानामिरसप्रतिग्रहश्चाप्युक्तः नोत्सवः स्यात्, प्रत्युत पूर्वोपेक्षयाधिकतरः खेद एव स्यात्, किञ्च विनासामिरन्येत श्रियः
श्रमापनोदनं न कारयति वयमतः परं करिष्याम इति श्रमरूक्त्वयात्वं युक्तमेव, श्रमस्य कान्तिललित्यनेनापि स्वयनो-
त्सवः ॥ २॥ २॥

राजत्वात्, अतो शयते सुहृदामसाभ्याशिपो दित्सयेतीति, पतीत्याममनकियायां कसोनुत्वापि तथेति ज्ञाप्यते,
अयं भायः, 'कतुर्गोप्यिततमं कम' भवति तेनात्र भगवत्कृतत्वात् तदमीप्सिततमत्वमसाकमेव नान्यथ, अन्यथा मनमेतीत्युक्तं

सर्वेषां तापहारको दृष्टादेव परं पातत्वेनास्तिनेकटं नशयानामेव तयायमापि संवा तथा दृष्टादेव परं पातत्वेनासाकमप्य तथेति
म्यात्वं विशेषः सम्पद्यते स यथा नक्षत्रमण्डले तिष्ठत्येव राजमानः सर्वतापनिवर्तकस्त्वायनमप्यसम्पद्यते तिष्ठत्सामिरेव
राजमानस्येत्युद्धराजपदेन योज्यते ॥ २. इदं भीमत्वमुचरणात् सतत्रं कश्चित् पुस्तकेषु श्रीयुगोपनिषन्तः संक्षिप्तं दृश्यते ।

मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।

चंदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥

यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।

मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच-एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः । रेमिरेहः सुतश्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥
सर्वा असदर्थमेवेति दशधा भगवन्तं विशेषयन्ति, एक एव भगवानुभयत्रेति युगलत्वेपि नात्यन्तं विभागः, सर्वत्रैव वेणुनादे रजोगुणो मुख्य इति सोसदर्थं फलित इत्याहुर्मदेतुं विघूर्णिते लोचने यस्येति, मदोत्र स्नानन्दस्थित्या पूर्णावबोधः स ज्ञानमार्ग एवेति प्रकटयित्वा सर्वविषयान् व्यावर्तयितुं विघूर्णितलोचनत्वमुक्तं, अयं धर्मो भगवन्निष्ठो निरूपितः, स्वरूपस्थित्यर्थं तादृशोपीषन्मानदः, मानं प्रयच्छति सन्माननां करोति तेनास्माकं गम्यो भवतीति ज्ञायते, मानमभिमानं वा रजोगुणप्राकट्यात् प्रयच्छति खण्डयति वा ज्ञानप्राकट्यात्, प्रयच्छति मानं यति खण्डयति त्रिष्वपीपदेव तत्तत् कार्यं, ननु पूर्णस्य भवतीत्येवङ्कारणे को हेतुः? तत्राहुः स्वसुहृदामिति, स्वपदादसाधारण्यं तेन स्वस्यैव सुहृदस्ताः, महतोपि सुहृत्कार्यं कर्तव्यमिति, साधारणं कार्यमाह वनमालीति, कीर्तिमयी वनमालां प्रकटयतीति, चंदरवत् पाण्डुवदन इति, चंदरोत्र फलवाचकः, स हि धर्मेण प्रतिक्षणं विसृष्टीं कान्तिं करोति, तत्राप्यर्धपक्षः पाण्डुवर्णो भवति, अग्रे त्वारक्तः, तथेदानीमधरतोऽग्रे त्वत्यन्तं रतो भविष्यतीतीषन्मानदत्वाद् विशेषः, साधनं कीर्तिरिति मध्ये विशेषणान्तरं, अथ वात्र पाण्डुशब्देनाशक्त एव गुण उच्यते तदा चंदनं वक्त्रमधरामृतपानं लक्षितं भवति, वनवासिनां वैतदुपभोग्यमिति वने गत्येतदुपभोग्यमिति सर्वा ज्ञापयन्ति, ततोपि विशेषमाहुः कनककुण्डललक्ष्म्या मृदुगण्डं मण्डयन्ति, मयश्चूडमाभावादानन्दनिधानत्वाच्च मृदुत्वं भोगार्थमुपपाद्यते गण्ड एव रससमाप्तिरिति, कनकपदं वर्णान्तरज्ञापनार्थं, उत्कृष्टेनापि परमानन्देनाप्यसदर्थं कामरस एवोद्बोध्यत इति सर्वथासदर्थमेव भगवदागमनमिति निश्चीयते, अन्यथा शिरोभेदानसत्समक्षं न कुर्यादिति, ननु यद्यपि महांस्तथापि बाल इति नन्दसूनु रिति कथमसाधारणीं लीलां करिष्यतीत्याशङ्कां वारयन्ति यदुपतिरिति, अयं यादवानां पतिस्ते हि बहुस्त्रीका भवन्ति, अमर्यादार्थं विशेषणान्तरमाहुर्द्विरदराजविहार इति, महासुरते गजेन्द्र इव महान्, तेन विना न पतिरिति, तदपेक्षयाप्यादो पूर्वतापं दूरीकरिष्यतीत्याहुर्यामिनीपतिरिवेति, सम्पूर्णाया यामिन्या अयं पतिः, अतस्तद्गतानां विशेषेण सुखदः, नन्यहर्पतिरपि कथमुच्यते यामिनीपतिरिवेति? तत्राहुरेव इति, सर्वालङ्कारभूतस्तत्र तिष्ठति, अधुना तु श्रान्त इव, दिनान्त एव यामिनीपतिरिव चन्द्र इव दूरादेव तापनाशकः साम्प्रतमग्रे तु यामिनीपतिरिवेममर्थं ज्ञापयतीति लक्ष्यते यतो मुदितवक्त्रः प्रसन्नवदनो भूत्वोपयाति समीपमागच्छति, अयं भावस्तासामेव हितकारीति पूर्वं साधारण्यमुक्तं, उपसंहारे पुनराह मोचयन् व्रजगवामिति, व्रजस्य गवां च सम्पूर्णं दिवसे यावांस्तापस्तं सर्वमेव मोचयतीति ॥ २४ ॥ २५ ॥

एवं निरोधं निरूप्य स्त्रीणामुपसंहरन् प्रकरणस्थानामेव तद्द्वारोपसंहरत्येवमिति, राज्ञितिः सम्बोधनं विश्वासार्थं, व्रजगता अपि स्त्रिय एवम्प्रकारेणाहस्सु भगवत्सम्बन्धरहितदशायामपि कृष्णलीला एवानुपूर्व्येण बहुकालानुवृत्त्यर्थमनुगायतीरनुक्रमेण गायती रेमिरे, स्वत आनन्दरूपा कीर्तिस्ताः प्रति जातेति तासां क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च भगवन्निष्ठैव जातेत्याह तन्मनस्कास्तचित्ता इति, चित्तं ज्ञानप्रधानं मनः कर्मप्रधानमिति, एवं सर्वप्रकारेण प्रपञ्चविस्मृतिर्भगवदासक्तिश्च निरूपिता, नन्वेवं कथं तासां निरोधः फलित इति तत्रोपपत्तिमाह महोदया इति, महानेवाभ्युदयो भाग्यराशिर्गोसामिति सर्वं सुखम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनीयां श्रीमद्भक्तमण्डलजयश्रीमद्भक्तमयीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वाविंशोऽध्यायविवरणम् ३२

॥ समाप्तं तामसफलप्रकरणीयं श्रीयुगलगीतम् ॥ समाप्तं द्वितीयं तामसप्रकरणम् ॥

॥ શ્રીયુગલ્કીર્તનાં શ્રીસુવોધિનીજીનો અનુવાદ ॥

કારિકાચર્ય-દાર્શનિક અધ્યાયમાં ગોપિકાના અન્તઃકરણમાં યુગ્યાગને કરીને ભગવાન દરિએ સ્વાનન્દને પૂર્વો-
 નેજે જ કરીને દરિ પૂર્ણાનન્દ- એમ આ અધ્યાયે ઇશય છે, યદ્યપિ આનન્દ તો સર્વજ જ અન્તઃ જ અનુભવાય છે.
 તથાપિ બાહ્ય રમણમાં શરીરના અને ચેષ્ટાના જ પ્રાધાન્યથી સ્વરૂપના મૂર્તિને તદ્દત્તમક-સ્વરૂપાત્મક-આનન્દ પશ્ચં-
 મૂર્તિ હોવાથી શરીરેન્દ્રિયાદિમાં પણ સ્વરૂપતઃ સ્થાપિત આનન્દનો અનુભવ મને કરીને થાય છે,
 પરંતુ પ્રકૃતમાં તો અન્તઃસક્ષે કરીને પ્રકટ આનન્દે બાહ્યરમણવદ્ શરીરેન્દ્રિયાદિમાં ધર્મે હોમ છે એ અભિપ્રાયે
 અતઃ "અન્તઃ" પદ કથ્યું, 'સ્વાનન્દને પૂર્વો એમ ઇશય છે' એમ અતઃ વાક્યસમ્બન્ધ છે, 'ધર્મિસ્વરૂપવિરહજન્ય-
 દુઃખતું નિવારણ ધર્મરૂપ યુગ્યાગને કયે પ્રકારે સંગ્રહવે' અને તત્ત્વ પણ સ્વરૂપવદ્ જ આનન્દપૂરણ. કયે પ્રકારે
 સંગ્રહવે? એમ આશંકીને 'યેન' ઇત્યાદિ કહે છે, જેમ સ્વરૂપ પૂર્ણાનન્દાત્મક છે તેમ નામલીલા પણ પૂર્ણાનન્દાત્મક
 છે તેથી સર્વ ઉપપત્ત છે, આ પક્ષમાં ભગવાન રૂપતઃ અને નામતઃ એમ ઉભયતઃ પૂર્ણાનન્દ છે તેથી
 ધર્મરૂપ યુગ્યાગને પણ ધર્મિસ્વરૂપવિરહજન્યદુઃખનિવારણ અને તત્ત્વ પણ સ્વરૂપવદ્ જ આનન્દપૂરણ સંગ્રહવે છે,
 યદ્વા ને સ્વરૂપલક્ષણ હેતુએ પૂર્વે તેમ કહ્યું હતું તે જ સ્વરૂપલક્ષણ હેતુ અન્તઃસ્થિત જ હોવાથી અત્યુદ્દે-
 શુપકમલદારા બદિર્નિર્ગત થયો અને અધુના પણ તે જ સ્વરૂપલક્ષણ હેતુએ તેમ કહ્યું, આ પક્ષમાં
 'યેન' પદનો અર્થ 'હેતુ' કરીને 'જે હેતુએ જગ્યાધામીમાં પૂર્ણાનન્દ કયો હતો તે જ સ્વરૂપલક્ષણ હેતુએ
 અધુના પણ ગોપિકાના અન્તઃ સ્વાનન્દ પૂર્વો' એમ અર્થ સિદ્ધ થયો, એનું જ વિવરણ 'અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ'
 ઇત્યાદિએ કરે છે, સ્વાનન્દપૂરણને જ આ દ્વિતીયા કારિકાએ વિવરે છે કે અન્તઃપ્રવિષ્ટ ભગવાન યુગ્યાગને
 મુખથી ઉદ્ધરીને યુગ્યાનુવાદમયે યુનઃ કર્ણમાં ન્યારે સમ્યક્ નિવેશાય છે ત્યારે કર્ણદ્વારા સુરિચર થાય છે, યદ્વા
 જેમ જેમ ભગવાન ભક્તોની સ્વવિધિકા આર્તિને રમે છે તેમ તેમ ભગવાન મુક્તિ થાય છે, 'યદ્યપિ
 પરમરૂપાણુ ભગવાનનું તે પ્રકારે સ્વભાવકચ્ચ અનુચિત છે તથાપિ તેમ જ કથ્યું' તેનો આશય આ પ્રકારે છે,
 ભક્તવિધયક ધરમ અનુરાગ હોવાથી પરેલ્લમાં તેમના હૃદયમાં સ્વસ્વરૂપપ્રકટને યુગ્યાગનત્રણ્યાનન્દના અનુભવની
 ઇચ્છા ભગવાનને થાય છે અને તે ઇચ્છાની પૂર્તિ ત્યારે તેમની આર્તિએ જ થાય છે તેથી તાદૃશ આનન્દવિશેષે મુક્તિ
 થાય છે એવો ભગવાનનો સ્વભાવ છે એવી વસ્તુસ્થિતિએ-અને દિવસે વિરહન આર્તિએ પૂર્ણા ગોપિકાના
 સામ્યમિશ્નને ભગવાનને જ રસ થાય છે તે રસ દિવસે સક્ષે મતો નથી એવી પણ વસ્તુસ્થિતિએ-ભક્તોએ જ
 સ્વાનન્દ જ ભગવાનને પૂર્ણાનન્દ જપ્તો તાદૃશ સ્વાનન્દને ભગવાને સ્વયં ગોપિકાના અન્તઃ પૂર્વો, આ તૃતીય પક્ષમાં
 'પૂર્ણાનન્દવત્તા અનુસન્ધાને સ્વાનન્દપૂરણહેતુરૂપ યુગ્યાગ નથી પરંતુ યુગ્યાગ ભાવસ્વભાવથી છે તેથી
 ભાવસમ્બન્ધિ કાંઈક પ્રયોજન વક્તવ્ય છે' એમ આશંકીને પરિહરે છે કે ભાવસ્થઈ પણ થાય છે અને તેથી
 ભાવસ્વભાવથી તો ભાવના સૈધર્મ્ય યુગ્યાગ છે, આ પ્રયોજન ભાવાન્તઃપાતિ જ છે, પશ્ચાત્ તે યુગ્યાગને પ્રયોજનદૃષ્ટ
 પણ સંગ્રહ થયું, યદ્યપિ યુગ્યાગ ભાવસ્વભાવથી જ થાય છે, કાંઈ પણ પ્રયોજનાનુસન્ધાને યુગ્યાગન
 થતું નથી, તથાપિ પૂર્વભાવનું સૈધર્મ્ય પણ આ જ યુગ્યાગને થાય છે એમ "અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ" ઇત્યાદિએ કથ્યું,
 યુગ્યાગને સ્વાનન્દને પૂર્વો, ગાત્રાવકાર્ય હોવાથી અને તે ભાવ પણ ભગવદ્વૃપ હોવાથી ભગવાને
 પૂર્વો એમ કારિકામાં કથ્યું, અતઃ સ્વાનન્દપૂરણ જ ભાવસ્થઈ છે અને તેનું જ વિવરણ "અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ" ઇત્યાદિએ
 કરે છે, ગાનને અન્તઃ "સેમિરે અદ્દઃસુ" પદે આ સ્વાનન્દપૂરણ કથ્યું, પૂર્વે જો ભાવાત્મકભગવાત્મકા સુધા નાદદારો
 પ્રવિષ્ટા છે અને જેનું નિકષણ "રન્ધ્રાનુ વેણુરધરસુષધા પૂરણ" શ્લોકે કહ્યું હતું તે ભાવાત્મકભગવાત્મકા સુધા-
 બદિર્નિલાનુભવપર્યન્તના પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરે પ્રથ્થ સત્તી સ્વવિધરૂપ સ્વયોપક બદિર્નિલાનુભવે અલભમાના-સ્વય-
 નદિ પ્રાપ્ત કરતી-તદર્થ-બદિર્નિલાનુભવ-યુગ્યાગરૂપે પ્રકટા પણ અલભ્યબદિર્નિલાનુભવવિધા સત્તી તે સુધા-
 પ્રાપ્ત્યથી પૂર્વે અન્તઃ સાક્ષાત્ પ્રિયપ્રાકટ્યથી યુનઃ તત્ત્વ જ સ્વતા અને અન્યાના પણ શ્રોત્રદારા પ્રવિષ્ટા તે
 સુધા-તત્ત્વ સ્વવિધય યોગ્યને પ્રાપ્તિને સુરિચરો થઈ એ સ્વાસ્થ્ય "અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ" ઇત્યાદિએ કથ્યું, આ અધ્યાયમાં
 યુગ્યશ્લોકે ગાનમાં હેતુ "શબ્દાર્થયોઃ" ઇત્યાદિ તૃતીયા કારિકાએ કહે છે, અતઃ અધ્યાયમાં નાદાત્મક સાન્દની

અને તત્પ્રતિપાદ ભગવત્સ્વરૂપાત્મક અર્થની પણ મુખ્યતા છે એ જાપનાર્થ યુગમ્લોક છે, પૂર્વ-વેદ્યગીતે-નાદમાત્રનો અનુભવ હતો અને અત્ર તો નાદાત્મક શબ્દનો અને તત્પ્રતિપાદ ભગવત્સ્વરૂપાત્મક અર્થનો પણ એમ ઉભયનો અનુભવ છે તેથી આ અધ્યાયમાં તે અનુભવનું કથન યુગમ્લોકે કરે છે, પૂર્વે તો નાદમાત્ર અનુભૂત હતો તેથી નાદપ્રાધાન્યે “અક્ષરવર્તી” ઇત્યાદિએ ગાન કર્યું અને અધુના તો સ્વરૂપાનુભવ પણ સાક્ષાત્ થયો તેથી નાદ-શબ્દ-અને સ્વરૂપ-અર્થ-એ ઉભયે પણ મદારસરૂપ છે એ જણાવવાને યુગમ્લોકે કથન છે એમ-અને શબ્દનું અને અર્થનું પણ અત્ર એકરૂપત્વ છે એમ-જણાવવાને શ્લોક્યુગમ્ભી એકવાક્યતા છે, ‘સર્વેષુ’ ઇત્યાદિએ યુગમ્સરૂપતાત્પર્ય કયે છે, અને સર્વ માસમાં જે-લીલા-કરે છે તે નિરૂપામ છે ‘તેથી અત્ર ને કથાય છે’ એમ વાક્યયોજના કરવી, અત્ર અધ્યાયમાં વર્ષે વર્ષે યાવતી લીલા પ્રભુ કરે તાવતી સર્વા લીલાનું ક્રમે ગાન શ્રીસ્વામિનીએ કર્યું-કાંઈ એતાવ-માત્રા જ લીલાનું’ ગાન કર્યું નથી-એમ જણાવવાને પૂર્ણ વર્ષ દ્વાદશમાસાત્મક હોવાથી માસસમાનસરૂપાક દ્વાદશ યુગમ્લોકે અત્ર કથ્યા એ આશયે “અતોત્ર” ઇત્યાદિએ કયે છે કે તેથી અત્ર દ્વાદશ યુગમ્ કથ્યા, અત્ર ‘માસસમાનસરૂપાકયુગમા માસયુગમા’ એમ અર્થમપદલોપી સમાસ જણાવે, કિંચ ઉપક્રમે અને ઉપસંહારે એમ શ્લોકદ્વયે પણ એક યુગમ્ અધિક થાય છે તેથી અધિક-પુરુષોત્તમ-માસમાં પણ ભગવાન જે લીલા કરે છે તેનું પણ ગાન શ્રીગોપીજન કરે છે એ આશયે “આદ્ય-તે” ઇત્યાદિ કયે છે, ‘આદિ અને અન્ત તે આદ્યન્ત’ એમ સમાદારસમાસ “આદ્યન્તે” પદમાં કરવો, આદિમાં અને અન્તમાં એક અપર યુગમ્ સમાદારે થાય છે, તત્ર પ્રતિપાદ રૂપ “પ્રક્રમઃ” ઇત્યાદિએ કયે છે કે આદ્યશ્લોકમાં ગાનનો ઉપક્રમ છે અને અન્ય શ્લોકમાં “તત્ત્વિતાસ્ત-મનરકાઃ” એમ ફક્ત છે તેથી આ પ્રકારે સર્વ મલીને આ અધ્યાયમાં (૧૨+૧=૧૩) ત્રયોદશ યુગમ્ છે. (કા. ૧-૪.)

આમાસ-એમ ભગવાને સહ રાત્રીકોષ કથીને હવે દિવસે ક્રીડાવસાને તે સ્વામિનીએની સંસારપ્રવૃત્તિ થતી હશે એમ આશકૃતિને દિવસે તેઓ ભગવદ્ગુણવર્ણનપદો થયાં એમ વદતા-શ્રીશુક-ગુણવર્ણનાના આવસ્થકત્વાર્થે આરંભમાં દુઃખ અને પર્યવસાનમાં સુખ એમ નિરૂપતા-શ્રીશુક-પ્રથમપ્રવૃત્તિમાં પણ દિવસે ગોપિકાને પરમ દુઃખ થયું એમ ‘ગોપ્યઃ’ ઇત્યાદિ શ્લોકે પ્રથમ કયે છે, અત્ર ‘પ્રથમ’ પદનો અન્ય ‘આદ્ય’ પદે સહ કરવો, પ્રથમપ્રવૃત્તિમાં-ગનારંભમાં-પણ અત્ર દુઃખ તત્ર ગાનાભાવમાં તો કથનું જ થું એમ કૈમુત્યાર્થે ‘અપિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો.

ગોપ્યઃ કૃષ્ણે ધનં યાતે તમનુદ્ભવેતસઃ ।

કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો નિન્મુદુઃસ્વેન વાસરાન ॥ ૧ ॥

અક્ષરાર્થ-વનમાં કૃષ્ણ ગયે જ શ્રીગોપીજનનું ચિત્ત તદ્દતુ દ્રવીભૂત થઈ જતું, અને કૃષ્ણલીલાને પ્રકર્યે ગાતાં તેઓ દુઃખે વાસરનિર્ગમન કરતાં. ૧.

વ્યાખ્યાન-અત્ર ‘ગોપ્યઃ’ એમ કેવલ પદ્મી-ગોપજ્યોષિતાંવદ્ અપકર્ષણપદ ધર્મની અનુક્રિપૂર્વક શુદ્ધભાવતાપદ ‘ગોપી’ પદથી-પૂર્વોક્તા રાસમપદસમધ્યસ્થાનું જ કથન છે-કાંઈ પૂર્વાધાર્યોક્તાનું કથન નથી-તેથી કેવલ-શુદ્ધ-‘ગોપી’ પદથી પૂર્વોક્તાનું-રાસમપદસમધ્યસ્થાનું-જ મહત્ત્વ કરવું, કૃષ્ણ-સદાનન્દ-વનમાં ગત સતે તે સદાનન્દને અનુજ દુત થયું છે ચિત્ત જેમનું એવાં ‘તમનુદ્ભવેતા’ શ્રીગોપીજન થઈ ગયાં, વેમનું ચિત્ત વસ્ત્ર-તરમહાશ્વસમ થઈ ગયું, ‘દુત’ શબ્દથી ‘વિલાય’ કથ્યો, તતઃ સર્વત્રપ્રસૂત સદ્ધમભાવાપન્ન-દુતત્વથી વિરલાવયવ-તે ચિત્તે સદાનન્દની લીલાનું મહત્ત્વ કર્યું, સર્વાન્તરત્વે આનન્દમય વિરલાવયવ હોવાથી તાદૃશ-સદ્ધમભાવાપન્ન વિરલાવયવ-જ ચિત્ત કૃષ્ણલીલામહત્ત્વમાં યોગ્ય છે તેથી તેઓ કૃષ્ણલીલાને પ્રકર્યે ગાતાં થયાં, જેમ સ્વરૂપ સદાનન્દરૂપ છે તેમ તદાત્મકતા તલીલા પણ સદાનન્દરૂપા છે એમ પણ જણાવવાને પુનઃ “કૃષ્ણલીલાઃ” પદમાં નામમહત્ત્વ કર્યું, અ-થવા “કૃષ્ણ” પદ પુનઃ ન વદતાં “કૃષ્ણ” પદને સ્થાને ‘તત્ત્વ’ જ વદે, અને ત્યારે તો લીલાનું તત્ત્વમનિવત્તમાન પ્રાપ્ત થાય પરન્તુ ઉક્તરૂપ તદાત્મકત્વ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને એ તદાત્મકત્વ તો અવશ્ય વાચ્ય છે-કારણ કે સ્વરૂપવિચારમાં તદતિરિક્ત કાંઈ પણ જીવનહેતુ થઈ શકતું નથી કેમ કે તદતિરિક્ત પદાર્થમાત્ર તે મલનન્દ કૃષ્ણથી હીન છે-આ સર્વ આશયથી ‘તત્ત્વ’ પદ ન કથતાં પુનઃ “કૃષ્ણ” પદ કથ્યું, તેથી યથાકચ્ચિદ્ મહાન માનસદુઃખે વાસરનું નિર્ગમન કરતાં, પુનઃ ત્યારે

૧. નિરસાધનલાભપ્રાપ્તિમાં ગુણગાન નિધિપ્રાપ્ત નથી પરન્તુ ભગવદ્તત્ત્વને-વા અવધાનિન્ય પણ સ્નેહે-આવરણ જ છે એમ ૨-૧-પનાં શ્રીમુખાધિનીનીમાં સિદ્ધ છે.

પ્રાર્થુ ભવચચરિતમાં વિલીન તસ્મિન્ એકલાવને પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તેઓ પૂર્ણમનોરથા થશે, અન્ય 'મનોરથ' પદનો અર્થ 'ભગવત્સમન્વિધિલાક બાવ' કરવો, તેમના તે મનોરથ પૂર્ણ થશે, અર્થાદ્ આનંતર રમણ પ્રાપ્ત થશે, અને તેથી પૂર્વોક્ત મુણગાનપ્રયોજન આવરણે થશે, પરન્તુ ઇદાની સર્વા સામગ્રી વિરામિતા છે- તત્તદન્તરિયતા સુધા વિરામિતા-તત્તદન્તરિયતા-અ છે તેથી કુન્ને દિનનયન કરે છે, પૂર્ણમાં 'વાસર' પદથી રામચંદ્ર કથન્નિત પ્રાણધારણ દક્ષાય છે. ૧.

કારિકાર્થ-હરિની વેણનાદ્યુરસરા સર્વેષામ લીલા મુગલશોકમાં સર્વન પ્રથમ શ્લોકમાં નિરુપાય છે, 'તે લીલા કીદશી?' એમ આશ્કૃંતિ "હેતુઃ સર્વત વાચ્યેષી" કથે છે, પ્રત્યેક મુગલના વ્યોમખાતવનિતામચ્છાદિકૃપ દિતીય શ્લોકમાં જે વાચ્ય અર્થ તત્ત હેતુજ્ઞતા જે લીલા તેતુ કથન પ્રત્યેક મુગલના પ્રથમ શ્લોકમાં છે, અને 'દેવસ્ત્રી' ગોઽ સરિત્ પાપપક્ષતા' અને પક્ષી તથા મેષઃ ખલસઘ છે તથા એપિકા હરિણી અને દેવમ-ધર્મી એમ દશનું અને 'દિધા ભગવાન્ હરિ' એ દયનું એમ સર્વ સલીને હાદયનું-નિરુપણ ઉત્તર મુગલશ્લોકમાં છે, હારણ કે તેઓ વેણનાદનિદરસતા છે, પાદ્ય અને લતા એકશ્લોકેકત એકવિધ છે તેથી દેવરખાદિ દેવચન્દના-તા એમ દશવિધ દશમુગલનિરુપિત વેણવાદરસતા કથ્યા અને અન્ય મુગલદયમાં તો ભગવાનનું જ કથન છે એમ "દિધા ચ ભગવાન્ હરિઃ"ચરણે કથ્યું, અન્તિમશ્લોકેકયોક્ત દિધા ભગવાન્ હરિ જ છે તેથી વેણવાદનિદરસતામાં સર્વ સલીને હાદયવિધ છે તેથી ઉત્તર શ્લોકમાં-પ્રતિમુગલ દિતીયશ્લોકમાં-તેમનું-હાદયનું-નિરુપણ છે, અન્ય મુગલદયનું તાત્પર્ય વદતાં "જનાતિ" ક્ષયાદિએ કથે છે કે હરિ ભગવાન્ સ્વયં જ એતદસને જણે છે અને જણે છે જ તેથી અન્તે "હિસ્ય-મમકથ્યા" અને "યદુપતિદિદરશાવિહારઃ" શ્લોકમાં એમ વારદય અન-મતને ભગવાનનું કથન કથ્યું, અન્ય "જનાતિ ભગવાન્ એવ" અને "જનાતિ એવ હરિઃ સ્વયં" એમ વારદયોક્તિએ ભગવાનનું શ્લોકેકયોક્તવ્ય મોખ્ય, અન-પ્રતિમુગલ દિતીયશ્લોકમાં-વેણવાદરસતાનું કથન થાય છે તત્ત ભગવાનમાં દિવિધ નિયમપરિચ્છેદ્યાકૃપ પશુ નિયમ કથ્યો, આ રસને ભગવાન્ જ જણે છે તેથી યથાયોગ્ય દિનતાપનિવૃત્તિપૂર્વક રસદાન ભગવાને જ કરી શકાય છે-નદિ કે ચન્દ્રાદિએ પશુ-તેથી "શુદ્ધશિષો દિસયા સ્વયમેવ એતિ" એમ અર્થ સિદ્ધ થયો, અન્ય 'એવ'કારે ચન્દ્રાદિની વ્યાર્થત કરી, 'ભગવાન્ બાલક હોવાથી શનપૂર્વક અસાધારણુલીલા કથે પ્રકારે કરશે?' એમ આશ્કૃંતિ "યદુપતિ" શ્લોક કથ્યો તેથી "જનાત્યેવ" કથ્યું, અન્ય બાલકને સમ્ભાવિત આશાનની નિવૃત્તિ 'એવ'કારે કરી, તેથી ઉભવવિધ નિયમાર્થે ભગવાનનું કથન અન્ય મુગલદયમાં ઉત્તરશ્લોકે વારદય કથ્યું, તત્ત પ્રથમમાં "ભગવાન્ એવ જનાતિ" એમ અન્યયોગ્યવચ્છેકે 'પરિચક્ષ્યા' માનીને ભગવાન્ જ જણે છે અન-અન્દ્રાદિ-જાણતા નથી' એમ અર્થ કરવો, અને અન્યમાં "જનાત્યેવ" એમ અયોગ્યવચ્છેકે 'નિયમ' માનીને ભગવાન્ જણે જ છે-ભગવાન્ બાલ હોવાથી ભગવાનમાં અજ્ઞાન છે એવો અજ્ઞાનોચ તત્ત નથી-એમ અર્થ કરવો, તેથી ઉભવવિધ નિયમાર્થે ભગવાનનું કથન વારદય કથ્યું, તાદો અનુભાવ તો પૂર્વે ત્રિવિધ સ્ત્રીઓમાં ઉદીરાય છે, દેવસ્ત્રીમાં ગોમાં અને સરિતમાં એ ઓનિકમાં નિરુપાય છે, તત્ત પાદ્ય પક્ષી અને મેષ એમ ત્રિવિધ પ્રમાણમાં ઉદીરાય છે, અન્ય લતાની પશુ મણના તરુમખપાતિતે પ્રમાણમાં જ કરી તેથી પ્રમાણનું પશુ ત્રિક કથ્યું, તદનન્તર ખલસઘ ગોપી તથા મૃગી કથ્યાં, આ ત્રયમાં પશુ રાજતસારિકતામયતલ્લેસવિક જ્ઞણુ, દેવસ્ત્રાદિ ત્રય રાજ્ય છે પાદ્યપક્ષતાદિ સારિત છે અને ખલસેપીમૃગીનિક તામસ છે, અને સકલ સુર-સર્વ ઉપદેવગુણાદિ-પ્રાર્થુ છે, આ સર્વમાં વેણુની અનુભાવ 'સર્વે' કથ્યાદિએ કથે છે કે પૂર્વે આ દશ પશુ નાદરસના અનસિત હતા પશ્ચાદ્ નાદશ્રવણમાત્રે વસ્તુનું જ મૂર્જાલુપાદન જે સામર્થ્ય તેણે સંયુત-તત્તદશધારવસ્તુસામર્થ્ય સંયુત-તેઓ થયા, વેણુપદનો તેમને રિયે આ અનુભાવ અન્ય "પદ"પદ કથ્યો, અર્થાદ્ હેતુ-તરના અભાવથી નાદનો જ આ અનુભાવ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે, પ્રથમ આ હાદય રસ-છે એમ જે કથ્યું હતું તત્ત હાદયમાં પશુ આ દશ તો પૂર્વે રસાનસિદ્ધ હતા અને તત્ત નાદાનુભાવે તે દશ કિન્નિચ્છદ્રસત થયા પરન્તુ દિવિધ ભગવાન્ તો સર્વમાં જ રસત છે એમ હાદયમાં પશુ દશ તો કિન્નિચ્છદ્રસત અને દિવિધ-પરિચક્ષ્યાપ્રક્રમ અને નિયમાત્મક વા સંયોગાત્મક અને ત્રિપરિગાત્મક-ભગવાન્ તો સર્વમાં જ રસત છે એમ વિભેદ છે, આ પ્રકારે વેણુ હાદયમાં ફરે છે તેથી-અન્ય વેણુ હાદયમાં નિરુપ્યો, ■ મુગલમાં મૂર્જાદિપ્રકારે એકાદશ મુગલમાં તાપહરણપ્રકારે અને હાદય સુવલમાં અસાધારણુલીલાપ્રકારે એમ હાદય પ્રકારે વેણુ ફરે છે તેથી-અન્ય વેણુ હાદયમાં નિરુપ્યો. (હા. ૧-૧૨).

સામાસ-તત્ત સ્ત્રીપ્રાધાનથી દેવસ્ત્રીઓ-યુષ્મા તેથી તેમનામાં વેણુ-તાદશભાવ વદવાને જે પ્રકારે વેણુનાદનું ઉત્પાન થાય છે તે પ્રકારનું કથન શ્રીસુમેધિનીનીઓ "વાનનાદશ્રવણમદયોચ"નુંજ પ્રથમ કરે જ.

વામબાહુકૃતવામકપોલો વહ્નિગતધુરધરાપિતવેણુમ ।

કોમલાકુલિભિરાશ્રિતમાર્ગે ગોપ્ય દૈરચિતિ યપ મુકુન્દઃ ॥ ૨ ॥

વ્યોમયાનવનિતાઃ સહ સિદ્ધૈર્વિસ્મિતાસ્તદુપધાર્ય સલજ્ઞાઃ ।

કામમાર્ગણસમર્પિતચિતાઃ કદમ્બલં યયુરપસ્મૃતનોબ્યઃ ॥ ૩ ॥

અક્ષરાર્થ—હૈ શ્રી ગોપીજન ! વામબાહુકૃતવામકપોલ વહ્નિગતધુરધરાપિતવેણુ મુકુન્દ કોમલાકુલિભિરાશ્રિતમાર્ગે વેણુને જ્યાં ઈરે છે કે તત્ર સિદ્ધોએ સહ વ્યોમયાનવનિતા વિસ્મિતા થયાં તેને-વેણુનાદને-ઉપધારીને સલજ્ઞ થયાં કામમાર્ગણુ-સમર્પિતચિત્તા થયાં અને અપસ્મૃતનીવી થઈને કદમ્બલને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં. ૨-૩.

વ્યાખ્યાન-યમ મુકુન્દ અપાર્પિતવેણુને ઈરે છે તત્ર-તે ક્ષણે-વ્યોમયાનવનિતા કદમ્બલને પ્રાપ્ત થયાં એમ સમજાવે છે, 'વામ' ઇત્યાદિએ પ્રકારાન્તરગ્રાહિત કરી તેથી 'વેણુનાદ' ઇત્યાદિએ વ્યાવર્તનું સ્વરૂપ કહે છે કે વેણુનાદ પદ્યધા થાય છે, (૧-૨) દક્ષિણવામબેદે મુખની પરિતઃ (૩) સમતાએ (૪) ઉપરિ અને (૫) અધઃ ધારણે, વ્યાવૃત્તિમાં હેતુ કહે છે કે તત્ર વામપરાટત વેણુનાદ સ્ત્રીગોમાં કામોદ્દ્યોષક છે, દક્ષિણપરાટત વેણુનાદ સ્ત્રીઓમાં અને પુરુષમાં કામોદ્દ્યોષક છે, ઉચ્ચૈઃપરાટત વેણુનાદ દેવોમાં કામોદ્દ્યોષક છે, અધઃપરાટત વેણુનાદ તિર્વશ્માં કામોદ્દ્યોષક છે અને સમતાએ વેણુનાદ સર્વં જ્યેષ્ઠતોમાં કામોદ્દ્યોષક છે, તત્ર દેવસ્ત્રીઓમાં કામોદ્દ્યોષક વામપરાટત જ વેણુનાદ છે તેથી "વામબાહુકૃતવામકપોલઃ" એમ કથન કર્યું, માનુષ ભાવને અનતિકર્મીને જ ભગવાન કીધા કરે છે તેથી "માનુષભાવાદ્" ઇત્યાદિ કર્યું, "માનુષ ભાવથી દેવભાવ મદાન છે તેથી માનુષ નાદે કાંઈ દેવસ્ત્રીને ભમથશે નહિ" એમ આશ્કર્યને "તદ્ભૂવિનૃભઃ પરમેષ્ઠિષ્વર્યં" વાક્યથી ભૂવિકાસને નાદમાં યોજ્યો એમ 'વામબાહુ' ઇત્યાદિએ કહે છે, 'વામબાહુમાં કૃત-ચેત્નિત-છે વામકપોલ જેમણે અને વહ્નિગત છે જૂ જેમની એવા મુકુન્દ,' અત્ર જૂ દક્ષિણા જણવી કારણ કે અભિનય તે જ પ્રકારે હોય છે, વામબાહુકૃત-વામકપોલ હોય છે ત્યારે દક્ષિણા જ જૂ અભિનયમાં વહ્નિગતા-ઉચ્ચગતિયુક્તા-હોય છે, અધર લોભાત્મક છે એમ પૂર્વે વર્ણિત છે, તે-પૂર્વે વર્ણિત લોભાત્મક-અધરમાં વાદનાર્થ વેણુનું સમર્પણ આવશ્યક છે, એમ સતે વેણુ લુબ્ધ હોવાથી તેમ થયું, તત્ર અધરમાં જો વેણુનાદ સમર્પિત થાય તો તે પરમાનન્દનું દાન કરતાં નથી પરન્તુ કામને જ ઉદ્દ્યોષે છે કારણ કે દેવસ્ત્રીઓ વેણુનાદનું શ્રવણ કરીને પશુ વિરહજનિત કલેશને જ પ્રાપ્ત કરે છે, કાંઈ પરમાનન્દને પ્રાપ્ત કરતાં નથી, તત્ર પશુ ક્રિયાશક્તિ ને પુષ્ટા હોય ત્યારે તો લોભાત્મક અધરમાં સમર્પણે પશુ તાર નાદે વિશેષજાનથી અભિશાપ પૂર્ણ પશુ થાય, લુબ્ધથી-લોભસમગ્ધ વેણુથી-પશુ ફલ સિદ્ધ થાય, પરન્તુ તેમ પશુ નથી, એમ "કામવાહુસિભિઃ" ઇત્યાદિએ કહે છે, કામવાહુસિભે આશ્રિત છે માર્ગે જોના એવો વેણુ, કારણ કે આદિમાં મન્દ પ્રકારે જ વેણુનાદ ઉચિત છે, વેણુના 'માર્ગ' અર્થાદ્ ૨ન્ત્ર, ગાઢ ભાવે તેમના નિષ્પીકને નાદ તાર થાય છે મધ્યભાવે નિષ્પીકને નાદ મધ્યમ થાય છે અને કામલ ભાવે નિષ્પીકને નાદ મન્દ થાય છે, આ સર્વાનુભવસાક્ષિક છે એમ જણાવવાને "ગોપ્યઃ" સમ્યોષન ધર્મ છે, 'ધરણ' અત્ર વાદન છે, અત્ર 'વેણુનાદને' ઇત્યાદિએ 'મુકુન્દ'પદના તાત્પર્યકથનમાં પ્રેક્ષવાદકથન છે કારણ કે વિવક્ષિત અર્થ ગોપ્ય છે, "મુકુન્દ" પદે પ્રયોજન કહે છે કે જો વેણુનાદે જગત્ શુદ્ધ ચર્ચ જન્ય ત્યારે તો હું-મુકુન્દ-મેણુનું દાન કરીશ, અત્ર 'શુદ્ધ'પદે ભગવદ્ભાવાન્યભાવરાહિત્ય અને 'મેણુ'પદે ભગવાન-દાનુભવ જણાવે, એ પ્રકારે હિતાર્થે પશુ વેણુવાદન સતે જેઓ મેણુનાધિકારી હતાં તેમને તો કામ જ થયો એમ "વ્યોમયાનવનિતાઃ" ઇત્યાદિ ઉત્તર શ્લોકે કહે છે, વ્યોમયાન-વિમાનયાન સર્વે દેવયોનિ-સર્વે દેવયોનિ વિમાને યાન કરે છે તેમની-વિમાનયાનની-જે વનિતાઓ તે 'વ્યોમયાનવનિતાઃ,' અધિકારીત્વથી સ્ત્રીત્વથી અને લોગ્યત્વથી પશુ તેઓ યુક્ત્યધિકારિણી નથી, તેઓ સિદ્ધે પશુ સહિતા છે, ભગવદ્વ્યતિરિક્ત અભિમાદિક સર્વનું જ દાન કરવાને તે સિદ્ધ સમર્થ છે, સિદ્ધોનું તથાસામર્થ્ય સ્પષ્ટ જ છે, દાન કરવાને પશુ જેઓ સમર્થ છે તેઓ સ્વયં અનુભવે એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું ? અને સ્વયં પશુ યાનમાં અસંત નિપુણ છે, પ્રથમ તો તેઓ વેણુનાદને અતીને વિરિમતા ધર્ષ ગયાં અને તતઃ અલ્પકામોદ્દેકે તદ્દેણુનાદને ઉપધારીને તેઓ સલજ્ઞ થઈ ગયાં કે ભાર્તા જણશે, તતઃ જેમ મારણથી પૂર્વે ભીરુઓ સ્વયં જ આત્માનું સમર્પણ મારકને કરી દે છે તેમ અસંત કામોદ્દેકે

કામે મરણશુદ્ધિએ સ્વાત્મરક્ષાએ કામમાર્ગેશુદ્ધિ સમર્પિત કર્યું છે ચિત્ત એમણે એવાં “કામમાર્ગેશુદ્ધિસમર્પિતચિત્તાઃ” યર્થ ગયાં, અત્ર બગવાનુ જ કામરૂપ છે અને બગવાનની અશુદ્ધિ કામચર છે, કારણ કે “કુસુમચરચરપ્રાન્તાદિ તે” શ્રોકમાં તેમ કહેવું છે, અને તેથી આ નાદ કથે પ્રકારે થયો એમ ગવેષણાર્થ-સોધનાર્થ-બગવાનની અશુદ્ધિમાં તેમણે ચિત્ત સમર્પ્યું કે તેથી કાંઈક સ્વાસ્થ્ય થાય, તતઃ કામે પીડિતા તેમો કસમધને-ગરુડને-પ્રાપ્ત યર્થ ગયાં, તે મુદ્ધાં અત્પન્તપિરમારિકા છે એમ “અપરમૃતનીલ્યઃ” પદે કથે છે, અપરમૃતા છે નીલી-કટિવસ્ત્ર-એમણે એવાં ‘અપરમૃતનીલ્યઃ’ તેઓ યર્થ ગયાં, આ પ્રકારે જે વેણુનાદ બોધવાનવનિતાને અસન્ત કામોદ્યોષક થયો સારે તે વેણુનાદ આપણને-શ્રીગોપીજનને-મુદ્ધાંદિ પ્રાપ્ત કરે તો તત્ર આમર્થ્ય જ-શું? ૨-૩.

સ્થલનમ્—‘વેણુનાદ દેવભીઓના પણ વિસ્મયોત્પત્તિપૂર્વક કામોદ્યોષી મુદ્ધાંએ વિરમૃતનીલીવધી તેમને બગવદ્સસરમન્થ નદિ હોવાથી જેમ આ દશા રસાભાસદશા એમ નિશ્ચિત યાય છે તેમ ‘નિરુપદાન્તદશાઃ’ પુગલમાં વેણુનાદથી મજસીમન્તીઓની પણ નીલીકળરવિરમૃતિ પણ કરી જ છે સારે મજસીમન્તીઓનાં દેવભીતુરુપત્વ કેમ નહિ? એમ બ્યારશું થતી હોય તો તત્ર સમાધાન વડીએ છીએ, યદ્યપિ મુદ્ધાંએ દેવભીને નીલ્યુસન્ધાનાભાવ કથયો છે તથાપિ તે અતુસન્ધાનાભાવમાં કારણ બગવદ્ભાવ નહિ પરન્તુ દેવજ કામભાવ હોવાથી તત્ર રસાભાસત્વ છે, નહિ કે રસાભાસત્વ, ‘તે અવસ્થા વેણુનાદમયજુનન્તર યદ્યપી હોવાથી બગવદ્ભાવજન્થા કેમ નહિ?’ એમ શરૂ હોય તો સ્લ છે, યત્ર યત્ર વેણુનાદનિત કાર્ય કથાય છે તત્ર તત્ર તદ્વતુરુપ બગવત્વરુપ કથાય છે, અત્ર આ વેણુનાદ જે એમના ભાવોત્પાદનમાં કારણ હોય ત્યારે તો સ્વરૂપનું પણ તદ્ભાવોત્પત્તિરુપત્વ જ કથે, પરન્તુ અત્ર તો બગવાનમાં પ્રવેશત્ર નિરુપિત હોવાથી સ્વરૂપ નાદાતુરુપ નથી અને તેથી નાદ બગવદ્ભાવહેતુ નથી, કિન્તુ દેવભીને અતુસન્ધાનાભાવ બગવદ્ભાવજન્થ નથી એમાં હેતુન્તર પણ ‘વિરમિતા’ પદે કથે છે, એમને તો નાદમયજુ દેવજવિરમયોત્પાદક જ થ્યું નહિ કે બગવદ્ભાવોત્પાદક-મયવિરમારસને વરતુરુપપ્રાપ્તાનથી વિરમય પણ ભૌતિક જ કામનો-નહિ કે અભૌતિક બગવદ્ભાવપ્રાપ્તક કામનો-જનક છે, આથી જ ભૌતિક કામ અતિપ્રાપ્ત્યે અમને મારશે એ બધે તે કામ દયાએ ન મારે એ બધે સ્વયં જ ‘સમર્પિતચિત્તાઃ’ યર્થ ગયાં, જે આ કામ બગવદ્ભાવપ્રાપ્તક અભૌતિક હોય સારે તો બગવત્પ્રાપ્ત્ય જ યત્ન કરે, નહિ કે સ્વસ્થાર્થ કામમાર્ગેશુમાં ચિત્ત સમર્પે, તેથી એમની આ દશા ભૌતિકભાવજન્થા-નહિ કે બગવદ્ભાવજન્થા-જ છે એમ મહદ્ જ વૈશ્વરૂપ છે, મજસીમન્તીઓમાં તો વસતકળના અતુસન્ધાનમાં હેતુત્વે હુમલના આરંભમાં જ સ્વરૂપ અને નાદ જ ઉપકાન્ત હોવાથી અને અગ્રિમ શ્લોકમાં બગવત્કૃપ ચતિચિત્તસંહિત ઇશુજ મનોભવહેતુને કથ્યું હોવાથી અને તત્ર એમના રક્ષભાવકથનમાં ‘મનોભવ’પદના પ્રયોગે આ ભાવ અભૌતિકબગવદ્ભાવપ્રાપ્તક હોવાથી તદ્વેગજનિત વસતકળનાતુસન્ધાન પણ બગવદ્ભાવવેગજન્થ હોવાથી તદ્વત્કળ પણ અભૌતિક-બગવદ્ભાવજન્થા હોવાથી રસાભાસક જ-નહિ કે રસાભાસહેતુ-એ, દેવભીઓની તો દશા બગવદ્ભાવરહિત દેવભૌતિકકામજન્થા અને બગવદ્વત્પ્રયોગિની હોવાથી રસાભાસહેતુ-નહિ કે રસાભાસક-જ છે તેથી સર્વ અનવધ છે, ૨-૩.

આમાસ-જોને પણ વેણુનાદ વેધ થયું એમ કથવાને પ્રકારન્તરે વેણુરવોદ્ધમ ‘હન્ત ચિત્ર’ મુશયે કથે છે.

હન્ત ચિત્રમવલ્લાઃ શૃણુતેર્દ દારદાસ ડરસિ સ્થિરવિચુત્ત ।

નન્દસૂનુરયમાર્તજનાનાં નર્મદો યદિ કૃજિતવેણુઃ ॥ ૬ ॥

વૃન્દજો જનવૃષા મુગાવો વેણુવાગદ્વત્તેતસ આરાત ।

દન્તદદકવલ્લા ધૃતકર્ણા નિદ્રિતા ક્ષિપ્તચિત્રમિવાસન્ ॥ ૬ ॥

અસરાર્ય-હન્ત ! અબલા ! આ ચિત્ર થયો, કારકાસ ઉરસિન્ધિરવિચુદ્ધ નન્દસૂનુ અને આર્તજનના નર્મદે બ્યારે વેણુકૃજન કર્યું ત્યારે દૂરથી જ વેણુવાગદ્વત્તેતો મજવૃષમુગગો દન્તદદકવલ્લા ધૃતકર્ણા અને નિદ્રિતા યદને બાણે ચિત્રક્રિષિતા યર્થ મળે, ૪-૫.

બ્યાવગાન-હે અબલાઓ ! આ તો આર્થ થયો, બ્યારે નન્દસૂનુ ફિતિલેણુ થયા ત્યારે રૂપ અને ગો દન્તદદકવલ્લા નિદ્રિતા યર્થ મળે એનું સમન્થ છે, ‘મુગ’ કામ ‘સંગતીવ જ હોય છે, ‘વૃષ’માં વા

અપકૃષ્ટમાં હોતો નથી, મનુષ્યોનું પણ પશુત્વ શ્રુતિસિદ્ધ છે, દેવોની તો પ્રતિષ્ઠા માનુષીમાં પણ થાય છે, અધતરમાં તો વ્યવસ્થા અન્યા જ છે. સર્ગોદિમાં જ તેમ સિદ્ધ હોવાથી મનુષીયત્વ જ છે, તેથી તેમનામાં તો ભગવદ્વિષયક કામ નિષિદ્ધ છે, ભગવાનમાં તદ્વિષયક કામનો પણ નિષેધ “હીનેયુ” ઇત્યાદિએ કરે છે કે હીનમાં મહાનતો રમણાર્થ સમગ્રપણે રસભાસમગ્રનક છે તેથી સમ્ભોગવદ્વિષય કામને નિરાકરીને-અવિદ્યમાન હોવાથી તાદશ સમ્ભોગવદ્વિષય કામને નહિ ઉદ્દેશીને-પણમાં અત્યાવશ્યક ભક્ષ્યને વેણનાદ નિરોધે છે, જે પ્રકારે પૂર્વત્ર-ઓમયાનવનિતામાં-સમ્ભોગરસાનુભવ ન થયો તે જ પ્રકારે અત્ર ભક્ષ્યરસાનુભવ ન થયો, પૂર્વોક્ત ‘વામબાહુકૃતવામકપોલત્વ’ની અનુરૂપિત અત્ર પણ છે જ, અગેશ્વિન પૂર્વ સર્વ જ સર્વત્ર અનુવર્તે છે, તત્ર જ અવાન્તરભેઃ વક્તવ્ય છે, “હન્ત” પદ ખેદમાં પ્રવર્તે છે, યત્ર ગોની પણ સર્વક્રિયાનિવૃત્તિ થઈ ગઈ તત્ર આપણી સર્વક્રિયાનિવૃત્તિ ન થતાં ક્રિયાદ્યોષ જ થાય છે એમ ખેદથી “ચિત્ર” પદ કહે છે, પૂર્વની-ઓમયાનવનિતાની-અપેક્ષાએ પણ આ ઉદ્દેશ છે, દેવસ્ત્રીઓ તો પુરુષોત્તમમાં કામુકી થાય જ છે પરન્તુ ગો કામુકી થાય એ તો અત્યાધર્મ છે, “અન્યાસાઃ” સમ્ભોધને તત્ર-દુઃસ્વાવગા-ગમન કરીને આપણે દર્શન પણ કરી શકતાં નથી એમ જ્ઞાનિત કર્યું, હું જે આ પ્રવસું છું તે આપ સર્વે શ્રવે, અત્ર આન્તર રમણમાં ગોપિકા નવવિધા છે, અત્ર આ અભિસાન્ધિ છે, બાહ્ય રમણમાં સ્વરૂપનું પ્રાધાન્ય છે અને સ્વરૂપ પરચુર્ય છે તેથી સ્વરૂપેકનિષ્ઠત્વથી આ ગોપિકા પણ પરચુર્યરૂપા નિરૂપ્યાં હતાં, પરન્તુ આન્તર રમણમાં તો ભાવનું પ્રાધાન્ય છે અને તેથી ભક્તો સત્વાદિ દૃષ્ટાન્તે નવવિધ છે તેથી ભાવેકનિષ્ઠત્વથી આ ગોપિકાઓ પણ નવવિધાત્વે નિરૂપાય છે, તેમાં પણ પ્રથમા ત્રી રાજસી-રજોભેદભિન્ના-છે અને તત્ર આ વક્ત્રી શુદ્ધરાજસી છે, તેથી જ પૂર્વોક્ત રાજસસાત્ત્વિકી અને અગ્નિમા રાજસતામ્રસી છે એમ જાણવું, અને શુદ્ધાતીતમાં કર્મજાનભક્તિએ પ્રકારત્રય છે, એ પ્રકારે વક્ત્ર્યવરથા છે, પ્રથમયુગલત્રયવક્ત્રી રાજસી છે તત્ર પણ આ રાજસરાજસી છે, પ્રથમ તો ભગવાનનું મહર્ષિત્વ સ્વરૂપ આપ શ્રવે એમ કથીને ભગવાનને ચતુર્ધા વર્ણે છે, (૧) હારવત્ છે હાસ જેમનો એવા હારહાસ (૨) ઉરમાં છે રિધરા વિષુદ્ધ જેમના એવા ઉરસિસ્થિરવિષુદ્ધ (૩) નન્દના ચતુ નન્દસુત્ર, અને (૪) સર્વ જ આર્ત જનના-કેવલ નન્દના જ નહિ-નર્મદ, તત્ર-સર્વના સુખદત્તચનમાં-સાધક પ્રાકટ્ય છે તેથી હેતુ ‘અર્ધ’ પદે કહે છે, અન્યથા ઇદાનીં અગ્રે પ્રકટ ન થાય, યદ્વા દ્વિતીય સુહર્તે નિર્ગમતા ભગવાનને આદક્ષીને આ કહે છે, તદા પ્રતિમુહર્તે યુગલ થાય છે, સન્ધ્યાના અને સન્ધ્યાશના અન્તરે હાદશ જ સુહર્તે છે એમ સોમોત્પત્તિમાં નિર્ણય છે, તત્ર સોમોત્પત્તિમાં “ત્રિસુહર્તે વસેદ્દઃ ત્રિસુહર્તે જમે વસેત્ ત્રિસુહર્તે વસેદ્ ગોપુ ત્રિસુહર્તે વનરપતે” એમ અમાવાસ્યામાં સોમનું દિવસે રિધતિરથાન કથ્યું છે, એમ ક્રમે ક્રિત હાદશસુહર્તસહ હોવાથી પ્રતિમુહર્તે પ્રભુ જે જે ક્ષીણ કરે છે તે તે ક્ષીણાનું અત્ર ચાત્ર કરે છે એમ હાદશ સદ્ગુણોએ યોગિત થાય છે, લીલાસદિત ભગવાન હૃદયમાં પ્રકટ થયા છે તેથી પ્રિય ભ્યારે જે લીલા કરે છે ત્યારે જ તે જ લીલા સ્વામિનીહૃદયમાં સ્ફુરે તેથી કંઇ પણ અનુવપતિ અત્ર નથી, અન્યના તો દન્તમાં પ્રભા જ ન હોવાથી તેમના હાસનો વિભાગ દન્તે કરી શકાતો નથી પરન્તુ ભગવાનના દન્તમાં તો શાશ્વિત્વ-દૃષ્ટાન્તે કથ્યો ॥ તેથી પ્રભાવરને દન્તે હાસનો વિભાગ થાય છે, અન્યનું હાસ્ય રમણુવત્-કર્મચરિત-એકરૂપ હોય છે પરન્તુ દન્તની કાન્તિએ ભગવાનનો વિભાગ હાસ તો મુક્તાહારવદ્ હોય છે, જેમ રત્ને મુક્તા વ્યવહિતા હોય છે તેમ અત્ર દન્તે કામ વ્યવહિત છે, અત્ર કેવલ મુક્તાહારવદ્વત્વે ચિત્રના પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી “વથા રત્નૈઃ” એમ ચિત્રતાથે કથ્યું, અધરપ્રમાણે દન્તનું અનુચિત્વ સદૃશ છે, હાસવિભાગચર્યેયસૂચિત અર્થ “અનેન” ઇત્યાદિએ કહે છે કે ભગવત્તરનેદે સર્વાત્મના માયાવપગમ પ્રમાણુગ્રહ છે, તે માયાની રચેવૈકૃતિએ તો પ્રમાણુગ્રહનું નિરાકરણ થાય છે, એમ સતે રનેદકાર્યના અને માયાકાર્યના સહભાવકરણે ભગવત્તરનેદકૃત પણ મજીવજીવરૂપ જગદ્વતું વિષયરૂપ પ્રવગ્ન-યમાં મોહજનકત્વ રિધર કર્યું, આથી જગતનું પ્રપગ્ન-યમાં મોહજનકત્વ રિધર કર્યું, અત્ર ‘ભગવતઃ’ કર્તૃવધીપદ શેષ માનીને ‘ભગવત્કૃત મોહજનકત્વ’ એમ અર્થ કરવો, આ પણ એક ચિત્ર, એતાદશ સૂચિત અર્થના કથનમાં ‘હન્ત’ પદે ખેદિકા બીજ છે, કારણકે ભગવાનનાં રાજવાનને-અનુરક્તને-અન્યત્ર પણ રાજ છે એ દર્શને ભક્તોને અવશ્યખેદ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્યથા તો રનેદે સર્વભાગે ભક્તોએ સહ લોકમાં લીલા ન થાય તેથી ભગવાન હારહાસે તેમ મોહ કરે છે, અત્ર દૃષ્ટાન્તે-“વથા” ઇત્યાદિએ-શ્રુતાર્થોપપત્તિને વ્યુત્પાદે છે, રનેદકૃત્યે માયા વિભક્તા છે, પરન્તુ લોકમાં એ પ્રકારનો હાસ સમ્ભવતો નથી તેથી અત્ર પણ અસમ્ભાવના મા યાએ એ આશયે ‘શ્રુતાર્થોપપત્તિ’ ઇત્યાદિએ પ્રમાણુ કથ્યું,

એ જ પ્રકારે અગ્નિ 'ઉરસિરિયરવિહ્વત્' પદમાં પણ જાણવું, તત્ત્વ અધિરચાવિત્ત્વપ્રસાન્ને 'વિહ્વત્' પદે થતું શક્ય છે, એવી શ્રુતાર્થપતિ આ અર્થનિર્ણયમાં સર્વત્ર મુલ છે, જેમ "દષ્ટે નાનુપપતિઃ" એમ દર્શાવનાર જ લોકમાં સર્વ વ્યવસ્થાપાય છે-કારણ કે "ન દિ દષ્ટે અનુપપન્ન" નામ વ્યાખ્યાનાદિ એમ ન્યાય છે-જેમ લૌકિકકાની તો આ વ્યવસ્થા છે કે સર્વથા દષ્ટનો વિરોધ અર્થીકરણ જ નહિ તેમ વૈદિકાની પણ વ્યવસ્થાએ કે સર્વથા શ્રુતિનો વિરોધ અર્થીકરણ નહિ, તેથી શ્રુતાર્થપતિથી તે પ્રકારે નિર્ણય છે, હારદાસત્વરૂપ પદાર્થ મોહજનનપર્યન્તતાતપર્યં રિયર થાય છે, કારણ કે પ્રયોજનાભાવે "હારદાસ" પદ વડે નહિ, તેથી તાત્પર્યમોહજનનપર્યન્ત અર્થ "હારદાસ" પદનો અનુચિત તદ્વત્પાત છે, જેટલાએ જ ભોધમાન પદાર્થ રિયર થાય તાવાન તદ્વત્પાત કથાય છે એમ વ્યવસ્થા સર્વત્ર છે, પણ હારવદ્ ભગવદુરમાં જ હારસિચિત્તે વિભાગરૂપેશ્ચિતા એ પ્રપચ્ચનિવિધિ આસક્તિ તે આસક્તિને પણ ભગવાન રચિવિધિથી જ કરે છે, એમ સતે પ્રપચ્ચમાં પ્રપચ્ચનિવિધિ ને મોહ તે મોહનું રચિવિધિને જનકત્વ રિયર કર્યું, "જનકત્વ પ્રપચ્ચે મોહજનકત્વ રિયરીકૃત"નો અર્થ એ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે, રચમાનવિધિએ આસક્તિજનકત્વ શેષમાં અતિ અપ્રસિદ્ધ તેથી અત્ર 'ચિત્તા' છે, અને અગ્નિ પણ એમ જ જાણવું, આ પક્ષમાં 'હત્' પદ દર્શમાં પ્રવર્તે છે, અત્ર કાષ્ઠનું પણ જલ પ્રભવત્ નથી એ રાપનાર્થ "અપસાઃ" સમ્બોધન કર્યું, વિશેષણદ્વયને મુખ્યાર્થ અતિશયોષ છે તેથી પિતૃચરણે લખ્યો નહિ-કારણ કે રચામિનીકાએ પણ મુદ્ધાર્થવાનાર્થ સાવધાનતાએ આ ભોતવ્ય છે એ આશયે "ઈદં ગુણત્" પદ કહ્યું-અને તેથી અગ્ને પણ તે મુખ્યાર્થ લખતા નથી, કારણ કે તદ્વત્પ્રકલ્પાને રચતઃ જ તેની રૂપિત થાય છે અને અન્યને તો તેનું યાન અનુચિત છે, ભગવન્માનમાં રનેકવાપ્તી અન્યધર્મનિવૃત્તિ સ્વાભાવિકી છે એમ પ્રમાણુલનિરાસ "હારદાસઃ" પદે કથો, હાસ કેવલ સંસારમાં પુનાઘાસક્તિને જ રિયરા કરે છે એમ નથી પરન્તુ ધનાસક્તિને પણ રિયરા કરે છે, પૂર્વે સાંસારિકી-પુનાદિમાં રિયતા-આસક્તિને પ્રભુ સ્વમાં જ રિયરા કરે છે, કેવલ પુનાઘાસક્તિને જ સ્વમાં રિયરા કરે છે એમ નહિ પરન્તુ ધનાસક્તિને પણ સ્વમાં જ રિયરા કરે છે એ આશયે 'રિયર' પદ કથે છે, શ્રીદિગ્વલુકા દિતીયં વ્યાખ્યાનપક્ષમાં અત્ર 'રચસ્મિન્-સ્વમાં-પદ અપ્યાહાર્ય માનવું, હરમાં રિયરા છે હાથી જન એવા "ઉરસિરિયરવિહ્વત્" પ્રજ્ઞ, પ્રમાણુલધના નિરાકરણાર્થે 'હારદાસત્' અને 'ઉરસિરિયરવિહ્વત્' એ દ્વયનું વિધાન કરીને હવે પ્રયોગલક્ષના પણ નિરાકરણાર્થ વિધાનકથ કર્યું એમ "નન્દ્યત્" છાપાદિએ કથે છે, ભગવાન પ્રમાણુલુ જ ધન નિરાકરે છે એમ નથી પરન્તુ પ્રયોગત્ પણ ધન નિરાકરે છે કારણ કે એ ભગવાન જ નન્દ્યત્ સમ્પ્રદાય છે અને રચય આગમીને આતેર્નિ મુખ્યાત કરે છે અને તેમ જ પરિદેશ્યમાન પણ થાય છે, અત્ર પણ 'અ'કારે પૂરોક્તા શ્રુતાર્થપતિનો પ્રમાણુલે સમુચ્ચ છે, મહાન એમ કરતા નથી તેથી આ આશય છે, એમ જ અર્થને પ્રકટ કરતા ભગવાન 'કૃત્તિવેલુ' થાય છે, અથવા પુરોક્તાએ અધિવચનક્રોધાએ વેણુવાદન થાય છે, 'હારવત્' છે હાસ એ ઉરમાં એવા 'હારદાસ હરમાં' એવી રીતિએ 'હારદાસ' પદનો પદનુદેહ કરીને તેને 'હરસિ' પદનું વિશેષણ માનવું, આ પક્ષમાં વિચિત્રતાને વિચરે છે કે તેની રિયરતા અને વિભાગરૂપેશ્ચિત્તે આશય છે, ધીવત્ત પણ અનુકૃષ્ટ છે તેથી શેષાર્થ તેનું 'રિયરત્વવર્ણન કર્યું, તાદસ જ્યારે 'નન્દ્યત્' થાય ત્યારે રનેક વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય તેથી "નન્દ્યત્" પદ કર્યું, અને તત્ત્વ પણ રયોગપ્રકર છે એમ "આતેર્નમાનાં નર્મઃ" પદે કથ્યું, એવા પ્રભુ 'કૃત્તિવેલુ' થયા, કૃત્તિવત્ વેણુનિષ્ઠવાદનજનિત વિશેષધર્મ છે, તેથી તે સર્વના આન્તર પ્રાણધર્મને પણ આકર્ષે છે, યત્ત્વ પણજોના પણ પ્રાણાદિધર્મહારી પ્રભુ છે તત્ત્વ અન્યના પ્રાણાદિધર્મહરણમાં તો વત્તવ્ય જ યું કે તેથી પશુનું ભગવત્કૃત પ્રાણાદિધર્મહરણ નિરુપે છે, એક પશુનું પ્રાણાદિધર્મહારિત તો હૃતવત્તરે પણ સિદ્ધ થાય તેથી "રુદ્ધઃ" પદ ધરે છે, "રુદ્ધઃ" પદનો અર્થ 'સમકક્ષ' કરવો, યત્ત્વ જ વેણુનાદ અતિદ યોગ તત્ત્વ જ તે સર્વના સમકક્ષઃ પ્રાણ હરાયા, મજરિયત્ત જે રૂપ તે 'મજરુવાઃ', તેઓ કુદ્ધી અને મત્ત હોમ છે, ઉત્તરજાપવત્ત શક્ટાદિનેતા હોય છે, તેઓ ધમ્મા સમીપ જ રચિત કરે છે, તેથી "મજરુવાઃ" પદ કર્યું છે, યત્ત્વ અને યો અરવપમાં મિલિત થાય છે, આરવ્ય અને યાગ્ય એ પ્રકારે-હતયેતા-થાય છે એ રાપનાર્થ "મજ" પદ કર્યું છે, કિમ્બદ્ધતા સર્વ જ પણ વેણુવારે કરીને 'હતયેતા' થાય છે, તે એવા તો હતયેતા થાય છે કે ભગવન્સમીપ જનનમાં પણ સમર્થ રહેતા નથી, પરન્તુ દુરથી જ તેઓ 'હતયેતા' થાય છે, રિત્વચાયક આ "આરાત્" પદે વેણુનાદનો સ્વાભાવિક જ આ ધર્મ છે-પરન્તુ આ ધર્મ કાંઈ ભગવન્સમીપકૃત

નથી-એમ કશું, આ વેણુનાદનું જ કાર્ય છે, આ કાંઈ ભગવતસામીખનું કાર્ય નથી, તુલ્યરૂપ કવલ કેવલ દન્તદંષ્ટ છે, પરંતુ સ્વયં તો નથી સમર્થ ત્યાગમાં કે નથી મર્થ્ય બાજુમાં, દન્તદંશમાત્રે પ્રવલ નિવૃત્ત થઈ ગયો તેથી નાદનું ઇતર-સ્વોપગીતર-કાર્યનિવર્તકત્વ કશું, કાર્યમાનિવર્તકત્વે તો કાર્યમારણ પણ ન કરે તેથી 'ઇતર' પદ કશું, અર્થાત્ 'ઇતરકાર્ય' ત્યાદિપદે સ્વોપગીતરકાર્યનિવર્તકત્વ કશું, પૂર્વક્રિયાના અપાવશ્યપદત્વર્થ 'કવલ' પદ ધર્મ, દન્તદંશાનન્તર વેણુનાદનું શ્રવણ થયું, તતઃ અદન અને કાર્યમારણ પ્રાપ્ત થયું, તત્ત્વ દંશ પૂર્વે દોષાથી દંશગમ્યનિમ્નની અદનક્રિયા આવશ્યકી હતી, કવલત્વે સિદ્ધા દોષાથી તે ક્રિયા આવશ્યકી હતી, તથાપિ તે ક્રિયા ન થઈ એ વેણુનાદનું માહાત્મ્ય છે દેવસ્ત્રીયન્ મૂરછાનિવૃત્તયર્થ "પ્રતકર્ણઃ" પદ કશું, અન્યત્ સર્વને પરિત્યાગીને કાર્યરૂપ સાધન ધર્મ, તતઃ બાલથી નિવૃત્તા થઈ ગયાં એમ "નિદ્રિતાઃ" પદે કથે છે, તતઃ નાદે સર્વતઃ વ્યાપ્ત થઈ ગયાં, "લિખિતચિત્રમિવાસન્" પદે કથે છે કે પ્રકાશ તેઓ-મજાપાદિ-ગવાદિના લિખિત ચિત્રવદ્-જડ-થઈ ગયા, સ્વાશરોપેક્ષાએ પણ તેઓ સ્થિર થઈ ગયા, દેવસ્ત્રીના કરમલરૂપ પૂર્વોક્ત અર્થથી આ અર્થ અધિક છે તેથી 'ચિત્ર'તા. ૪-૫.

આમાત્ત-જેમને કિન્નિયત્ પણ જ્ઞાન છે તે જડ પરન્તુ જેને કિન્નિયત્ પણ જ્ઞાન નથી તે અતિજડ, એવી અતિજડા પણ નદીને વેણુનાદે સ્પૃહા થાય છે એમ કથવાને પુનઃ વેણુનાદને 'બદ્ધિષ્ઠઃ' ઇત્યાદિ યુગમે વર્ણ છે.

પદ્ધિનઃ સ્તવયજ્ઞાતુપલાદૌર્ધ્વમ્લપરિષદ્વિદિદ્ધઃ ।

કદિચિત્ સવલ આલિ સગોપેર્ગઃ સમાહવતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥ ૬ ॥

તદિ ભગ્નતયઃ સરિતો ધૈ તત્પદામ્યુનરત્નોનિલનીતમ ।

સ્પૃહયતીઘયમિયાયહુપુળ્યાઃ પ્રેમચંપિતભુજાઃ સ્તિમિતાપઃ ॥ ૭ ॥

મહાર્થ—આલિ બહીના સ્તબકે ધાતુએ અને પલાશે બદ્ધ મહલપદિબદ્ધવિઙ્ગમ કદાચિત્ સગોપ સખલ મુકુન્દ અન્ન ગોનું સમાર્પ્તિ કરે છે ત્યારે સરિત્ ભગ્નગતિ થઈને અનિલનીત તત્પદામ્યુનરજને અર્થે સ્પૃહા કરે છે, પરન્તુ આપણી જેમ અમહુપુણ્યા તેઓ પ્રેમચંપિતભૂલ અને સ્તિમિતાપ થઈ જાય છે. ૬-૭.

જ્યાલવાન-આવેશ અને દેવેશ પૂર્વે નિરૂપ્યો, આસમન્તાદ વેશ-સાર્વદિક વેશ-પ્રથમ યુગલમાં કથ્યો,

"અવેશો" પદ હોય તો "અવસ્થિતવિશેષ જ કથ્યો પરન્તુ વેશ તત્ત્વ કથ્યો નથી" એમ અર્થ કરવો, અને દેવેશ-દેવનો ક્રીડાક્રીડા-નિર્ગમનસામયિક ગોચારણ્ય વેશ-દ્વિતીય યુગલમાં કથ્યો, હવે આ તૃતીય યુગલમાં જે લીલાવેશ નિરૂપાય છે તે તૃત્યલીલાસામયિક વેશ છે, નદીની ક્રિયા નિરન્તરા હોય છે, ચેતનમાં તો નિદ્રામૂર્છાદિમાં ક્રિયાનિવૃત્તિ પણ દૃશ્યમાના થાય છે પરન્તુ નદીની ક્રિયા તો કદાપિ નિવૃત્તા થતી નથી તત્ત્વાપિ-સરિત્તત્ત્વી-મહત્તી નદીની-તો ક્રિયા કદાપિ જ નિવૃત્તા થતી નથી, અત્ર "સરન્તિ ઇતિ સરિત્." એ યોગિક અર્થે ગમનસ્વભાવત્વથી મહત્તર સ્થિત થયું તેવું જ કથન "મહત્તીનામ" પદે કથ્યું, એવી સરિત્તો તો બન્ધ પણ થતો નથી, એવી પણ જે સરિત્ તેમની પણ ક્રિયા વેણુનાદે નિવૃત્તા થઈ ગઈ, બહીના સત્તમક-મથૂરના પિત્તુચ્ચ-ઝરિકાદિ ધાતુ અને પલાશ જે પત્ર-પર્ણ-વા પત્રાકારે ધાતુલેખ-કમલપત્રો પણ આકારાર્થે બન્ધાય છે-તે સ્તબકધાતુપલાશે કરીને બદ્ધ જે મહલપરિબદ્ધ-અદ્વૈતરૂપ-વેશ, સ્વય સ્તબકાદિએ બદ્ધ જે આ મહલપરિબદ્ધ તેને વિઙ્ગએ છે એવા મુકુન્દ, જા બદ્ધ છે મહલપરિબદ્ધવિઙ્ગમ જેમણે એવા મુકુન્દ, કારણ કે અસ્વાભારિક નટમસ્તવદ્ વિઙ્ગમ જ થાય છે આથી આ નાદ તૃત્યોપગી જ નિરૂપ્યો, તૃત્યવેશવિઙ્ગમકથને તૃત્યસામયિક જ આ નાદ નિરૂપ્યો, અન્યસામયિક આ નાદ નથી, તેણે-તૃત્યસમય કથને-નાદરથા ક્રિયાશક્તિ ઉર્જિતા નિરૂપી જલમાં નાદ તાર જ થાય છે તેથી અર્ધુનિરૂપા "ક્રિયાશક્તિ" ગાદનિષ્પાદનયુક્તા નિરૂપી, તે ઉદ્ગતા ક્રિયાશક્તિ નદીના આકર્ષમાં હેતુ છે, 'આરે તૃત્યમાં ક્રિયાશક્તિમાં ઉત્સાહ હોય ત્યારે' એમ "કદિચિત્ પદનો અર્થ છે, તેથી જ ત્યારે તૃત્યોત્સાહમાં 'સખલ' બદ્ધસહિત-છે, ગોપ્તાએ આ શ્લિષ્ટપદાર્થ નિરૂપ્યો એ અર્થ અને અપ્રતારણ્યે 'આલિ' સમ્બોધન કશું, આથી કવચિત્ જ સખલ કવચિત્ જ સગોપ મુકુન્દ હોય છે એમ પણ સમ્બન્ધ જણાવ્યો, તેથી સદા એકાન્તમાં લોકતા જ છે એમ "સહ" પદે કશું, પ્રતિષ્ઠિત યુગલો છે એ પદનો આશ્રય કરીને 'પ્રાયેશ્' ઇત્યાદિ કથે છે, દ્વિતીય યુગલમાં નિર્ગમન કશું અને આ તૃતીય યુગલ હોવાથી અધુના સર્વથા ચિત્તદવ થયો નથી પરન્તુ કિન્નિયદ્ જ ચિત્તદવ થયો છે તેથી "પ્રાયેશ્" ઇત્યાદિએ કથે છે કે પ્રાયેશ્ આ પી સ્નાનાદિમિત્રે તદા દર્શનાર્થે ગઈ હતી, "વન" યાતે કુતચેતસઃ" એમ પૂર્વે કશું છે તેથી અગ્રે

સર્વથા-ચિત્તદવ-ધર્મે-સ્વતા જ્ઞાણમહત્ત્વ યદ્યપિ એ આગ્રહે "પ્રાગ્ભુ" પદ કથ્યું, સરિત્પ્રસન્નોક્તિએ ભગવાન તીરથ
 છે એમ કથ્યું, તેથી "સ્નાનાદિ" પ્રસાદિ આચાર કરી, કવચિદ્ જ અન્યસાધનકથને-સર્વદા એકાન્તરિપતિએ-
 રમણસામગ્રી સચિતા થઈ, એમ સામગ્રીવિધાન કરીને વા ભોગાનન્તર ગોત્ર આર્પણ કરે છે, તે આપણા
 ભોજના વસ્તુતઃ છે જ વા થયા, કદિચિદ્ જ ગોત્રે સંહિત પશુ હોય છે, 'ભોક્તા' પ્રસાદિએ અત્ર વૈકુણ્ઠરિપતિલીલા
 સચિતા કરી, કારણ કે અત્ર પશુ લક્ષ્મી આપણી સાથે રાત્રિમાં રિપતિ કરે છે અને ગોપની-અન્તરગૃહ ગોપની-
 સાથે દિવસે રિપતિ કરે છે, તેથી જ "આલિ" એમ રદસ્પસ્યક સમ્બોધન થયું, આથી કવચિદ્ જ સમ્યક્
 કવચિદ્ જ ગોત્રે સંહિત એમ પશુ અન્યમ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી સદા તે એકાન્તમાં ભોક્તા જ છે એમ 'આલિ'
 પદનો આશય છે, ત્યારે-ભોગાનન્તર-અદિરૂપે ગોત્રે સંહિત ચુકુદ ગોત્ર આર્પણ વેણનાદે જ, કરે છે,
 પ્રકરણિતથી વેણનાદે જ આર્પણ કરે છે, કદાચિદ્ જ વ્યવહારે સંહિત, સર્વદા તો એકાન્તમાં જ ભોક્તા,
 વસ્તુતઃ ભગવાન એતાદૃશ છે વા પૂર્વોક્તાપ્રકારક યદ્યપિ ભગવાન ભોગાનન્તર ગોત્ર સમાર્પણ કરે છે એમ
 અન્યમ કરવો, વેણુએ આર્પણ કરે છે એમ અર્થે કથરી, વા આર્પણ જ વેણુતુલ્ય છે. એમ નિરૂપણાર્થ
 આ શ્લોકમાં 'વેણુ' પદ પ્રકટ થયું નથી, ત્રજથી નિર્જાતે તીરનિકુન્ડમાં યદ્યપિ રમણ કરીને તદા પૂર્વ વેદના
 અન્યપાઠાવથી નુભાદિ વેધ કરીને ગોત્રે કૃતાર્થ કરતા ચુકુદ વનમાં ભય છે તે ચુકુદનું અત્ર કથન ક્યું,
 કામ પશુ ભગવદ્વધ છે અને ભગવદ્ધીન પશુ છે તેથી સર્વ હપથ છે, ત્યારે સ્નાનાદિ વ્યાજે ગતા આ ગોપીને
 તાદૃશ ચુકુદનું દર્શન-અને અન્તરગૃહવથી ભગવાનની પૂર્વાવસ્થાનું જ્ઞાન પશુ-ચયુ તેનું વચન આ ગોપી
 અત્ર આગમીને કરે છે, ગોના આર્પણમાં હેતુ "ચુકુદ" જે કહે છે કે તેમને-ગોત્ર-ભોક્તાનું જ્ઞાન કરવું છે,
 દર્શનપ્રમાણ અત્ર 'ભોક્તા'પદવાચ્ય છે, ગોના સાધનતાભાવથી-ગો નિસાધન હોવાથી-તેમને 'સ્વતા' આશરીને
 વા તત્ત્વ સ્વરસંસ્થાપનાર્થ-સ્વરસંસ્થાન-સ્વરસંસ્થાન-સ્થાપનાતે-ભોક્તાપ્રદાન કરે છે એમ જાણવું, તાર નોંધમાં આ
 હેતુતા કિયાસાદિ બહદ્ જ કહે કરે છે તેથી ગોત્ર આદારણ્ય કથ્યું, 'નદીના આર્પણમાં નદી સ્થસ્થિતા' શબ્દ-
 તેથી જ "વેણુનિનિહીનસરસે" એમ વાચ્ય છે-પરંતુ ગોના આર્પણમાં નદીએ કરે પ્રકારે રચિતા, થાય છે એમ
 આશ્ચર્યની કહે છે કે તમ "ભોગાનન્તર" જાણીને-અન્તરિપતિ થાય- અને "અન્તરિપતિ સરિત્" એમ
 યોગિકાર્થના એકત્રથી સ્વર્ગમાં 'ભો'પદવાચ્યત્વ જાણીને-સરિત્ પશુ નિલ ગોવદ જ ગમન-સરણ-કરે છે તેથી ગોના
 ભંગવસ્તુ આર્પણે પશુ તે સરિત્ સ્થસ્થિતા થઈ અર્થ એમ "તદિ" પ્રવાદિએ કહે છે, તત્કથ્યું જ તે સરિતાઓ
 'ભગમતિ' થઈ અર્થ, કારણ કે ભગવદ્દાક્ષા કેાદ્યએ પશુ ઉદ્દેશ્યથી નહિ, "સરિત્"પદે તેમનું પ્રવાદૈકસ્વભાવત્વ
 નિરૂપ્યું, તેમને વેણુવત્ત્વભાગના છે કારણ કે તેમને અધિપતિ સમુદ્ર છે, જે પ્રકારે ભગવાન પતિ થાય, તદ્વત્
 તે સરિદ્ ભગવત્ત્વભાગનું સ્વરૂપી થઈ, રચિતા થયે પશુ ભગવદ્ધીય હેતુ ચિન્તા ભગવત્ત્વસમ્બન્ધ, તો થોડા
 નહિ અને તાદૃશ હેતુ તો ભગવત્ત્વચરણે જ થાય તેથી ભગવત્ત્વસમ્બન્ધસિદ્ધિપર્થ તે સરિતાઓએ રજાપૂર્વક
 કરી, "અનિશ્ચિત"પદે રજના સમ-ધાર્થ ઉપાય કહે છે, અનિશ્ચિત-વાચ્ય-સ્વાર્થ તીત જે તત્ત્વદાક્ષિણ્ય
 તેણે સદા પ્રસાદિત કરી, વાતુ રમેણકામધાર્થ છે કારણ કે ભગવદ્ગો અચ્ચરજ-સ્થાપિત દેહે જ ભગવાનસમ્બન્ધને
 પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી આ રજાકામના દ્વારકાપ્રાપ્ત છે, અત્ર કામ જ હૃદયેષ છે કારણ કે નદી દેવતા છે,
 ગોવદ્દાક્ષણ્યકામધાર્થ "એવ"કરે છે, પૂર્વગીતમાં-વેણુગીતમાં-નવા-ભોક્તા દેવતા હોવાથી
 નદીએ સદા અન-વા સીમા નથી એમ કથન કથ્યું છે પરંતુ અધુના તો જ-દાક્ષિણ્યે થઈ ગયા હોવાથી તે
 સીમા પશુ સમઘે છે અને તેથી-તથાકામવત્ત્વથી-જ અર્થે દાક્ષિણ્ય તે પ્રકાર થશે, આલિદેવિતા ભગવત્ત્વ
 અનન્તરુપાવથી આ પશુ રાજવીભાર્ય એક રૂપ-સુખ્ય રૂપ તો શીઘ્રપ્રાપ્તકામ-એ એમ જાણવું, વસ્તુતઃ
 એકથી તત્ર-નમુનાદિકમાં-પશુ 'શુચુર્વપ્રિયામ' એમ કથ્યું છે, અત્ર -"સરિત્દેવિત્ત્વ-પરમે" ન્યાય
 અનુસંધાતવ્ય છે, ઇદાની તથાભાવ થાય એવું ભાગ નથી એમ "અનુદુપુણ્યા"પદે કહે છે, નથી ભદ્ર
 પુણ્ય જેમનું તેમાં "અનુદુપુણ્યા" આ સરિત્ છે, જેમ દાક્ષ જ દિવસે ગોપાલરૂપત્વ અને રાત્રિએ
 જીરૂપત્વ થાય તેવું ભાગ્ય તેમનું ઇદાની નથી, અને યુલ્લ વિના સમીક્ષિત અર્થની સિદ્ધિ-થઈ શકતી નથી,
 અત્ર તાદૃશરૂપિયવત્ત્વજેષ્ટભાવવિશેષ-પુણ્ય-પદવાચ્ય છે, તેમને ગોવત્ત્વ-અનુદુપુણ્ય-કર્ષે પ્રકારે જણાય છે,
 એમ આશ્ચર્યની તત્ર "વચમિવ" પદે કહે છે કે જેમ આપણે અનુદુપુણ્યા છીએ-જ-પણ દિવસે ગો વા ગોપ. થઈ
 અર્થ-એ-તેથી સ્વદશાને જાણ્યું છે કે તે સરિતાઓ રજા જ કરે છે પરંતુ તેમનું કાર્થ કદા સિદ્ધિ થતું નથી,
 ૧૯૧૭

ક્રિય સાત્ત્વિક ભાવથી પણ તેમને હૃદય બાવ સદાચ છે એમ "પ્રેમવેષિતશુભઃ" પદે કહે છે, શુભનું વેષન પ્રેમે જ થાય છે-સાધુત્ત્વાત યતું નથી-તેથી તેઓ વિરદશ-તામયુક્તા હોય નહિ પણ એમ સદાચ છે, ક્રિય તેમને સ્તબ્ધ પણ થયો એમ "સ્તિમિતાપઃ" પદે કહે છે, સ્તિમિત-સ્તબ્ધ-છે જ નહિ જેમનાં એવા "સ્તિમિતાપઃ" સરિતા થઈ ગયાં. (૧-૭).

આભાસ—એ પ્રકારે યુગ્મનયે ત્રિવિધ રજોભેદ નિરુપ્યા, સત્ત્વજોડ-સત્ત્વપ્રધાન છે ભેદ જેમનાં એવા-હતાવિદ્યૈર્મ્યમેધને નિરુપવાને તથા-તત્ત્વપ્રયોગિરુપ નાદત્વે-“અનુચરૈઃ” ઇત્યાદિ શ્લોકનયે ભગવાનને પણ વર્ણે છે, હતા વિદ્યૈર્મ્ય અને મેધ સાત્ત્વિક છે, વેણુનાદે તેઓ ભક્તિપૂર્ણ થઈ ગયા, અત્તપર્યન્ત શ્લોકનયનો આભાસ કથો, દવે “તત્ત્વ” ઇત્યાદિએ આ શ્લોકનો આભાસ કહે છે કે તત્ત્વ પ્રથમ જન્મદાવનરથા હતા અને તરુઓ વૈશ્વંજ છે, તેઓ વેણુનાદે હૃદયપ્રેમરસ થઈ ગયા, તેથી તદર્થે પ્રકારાન્તરે વેણુનાદને પ્રથમ કહે છે, તદર્થ પ્રકારાન્તરે ભગવાન પણ વર્ણનીય છે અને તે ભગવાન પણ ભક્ત્યનુસારે અને શોકવેદાનુસારે વર્ણનીય છે, તત્ત્વ પ્રથમે ભક્ત્યનુસારે “અનુચરૈઃ” ઇત્યાદિ યુગ્મ કહે છે.

અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવૌર્ય આદિપૂરુષ રવાચલમૂતિઃ ।

વનચરો ગિરિતટેષુ ચરન્તીર્વૈજુનાદ્યતિ ગાઃ સ યદા દિ ॥૮॥

વનલતાસ્તરય આત્મમિ વિષ્ણુઃ વ્યઞ્જવન્તય રૂપ પુષ્પફલાદ્યાઃ ।

પ્રજ્ઞતભારવિટપા મધુધારાઃ પ્રેમદટ્ટનમયઃ સદ્ગુઃ સ્મ ॥૯॥

અક્ષરાર્થ—ગિરિતટોમાં ચરતી ગોને અનુચરોએ સમનુવર્ણિતવૌર્ય આદિપૂરુષવદ્ અચલભૂતિ વનચર જ્યારે વેણુએ આર્ણવે છે ત્યારે આત્મામાં વિષ્ણુને વ્યક્ત કરતા વનલતાતરુ પુષ્પફલાદ્ય પ્રણુતભારવિટપ અને પ્રેમદટ્ટતનુ થઈ ગયા અને તેમણે મકરન્દની ધારાવૃષ્ટિ કરી. ૮-૯.

વ્યાખ્યાન—“અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવૌર્ય”ના બ્યાખ્યાનમાં ભગવાન ભક્ત્યનુસાર વર્ણિત થયા, અનુચર-સેવક-સંમગ્ન અનુવર્ણિત છે વૌર્ય જેમનાં એવા ‘સમનુવર્ણિતવૌર્ય’, ‘આદિપૂરુષ ઇવ’-આદિપૂરુષવત્-પુરોગાત્તમવદ્-‘અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવૌર્ય’ના બ્યાખ્યાનમાં ભગવાન વેદાનુસાર વર્ણિત થયા, અનુચર-વેદ-સમ્યક્-સર્વોત્તમત્વે-વર્ણિત છે નૃમંદરુત્તાદિ વૌર્ય જેમનાં એવા ‘આદિપૂરુષ ઇવ અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવૌર્ય’ ભગવાન વેદાનુસાર વર્ણિત થયા, શોકાનુસારે સર્વોદૃષ્ટ માહાત્મ્ય “આદિપૂરુષ ઇવ અચલમૂતિઃ” પદે કહે છે, અચલા છે ભૂતિ-વિશ્વતિ-સક્ષી-જેમની એવા ‘અચલવિશ્વતિ’, અનુચર-સર્વ જ દેવાદિએ-તથેષ્ઠા-અચલવિશ્વતિત્વે ઉક્ત-‘સમનુવર્ણિતવૌર્ય’એમ બ્યાખ્યાનમાં શોકાનુસાર વિભાગ જાણવો, શોકિકા સ્વભવદ્વાર્થતથી પુરોગાત્તમત્વના જ કહે છે તેથી “આદિપૂરુષ ઇવ” એમ દર્શનભાવ છે, તતઃ મિત્તાએ વર્ણનામાં હેતુ “વનચરઃ” પદે કહે છે, આ યતુર્થ યુગ્મમાં વનપ્રવેશ-જન્મદાવનપ્રવેશ-ક્રમપ્રાપ્ત છે તેથી “વનચરઃ” પદે કહે છે, પૂર્વ યુગ્મમાં વનચર ઉક્ત છે તેથી સાત્ત્વિક ભાવ પણ અત્ત “વનચર” પદે તાત્પર્યરૂપે કહે, વનચર-જન્મદાવનચર-સાત્ત્વિકભાવાપન્ન-સેવાદીપક્તવે સ્તબ્ધાદિસાત્ત્વિકભાવહેતુ જન્મદાવન હોવાથી જન્મદાવનચર સાત્ત્વિકભાવયુક્ત-આદિપૂરુષ તો તદ્વહિતત્વે-સાત્ત્વિકભાવરહિતત્વે-શ્રુત હોવાથી આદિપૂરુષથી જન્મદાવનચરનું ભેદ વર્ણન ઉચિત છે, વનચર-જન્મદાવનચર-સાત્ત્વિકભાવાપન્ન છે, કારણ કે સંત્વભૂમિમાં પ્રાતઃસ્થિત છે, એવા ભગવાન ગિરિતટમાં-ગિરિપ્રાન્તમાં-ચરતી ગોને વિષમ રચાનમાંથી પશુદિત સમદેશમાં સ્વયં જણુ તત્ત્વ ધર્મને સમાર્પણ કરે છે, લોકિકલ્પભાવાર્થ-અપકૃતાર્પણસાદૃશ્યભાવાર્થ-વેણુએ જ આર્પણ કરે છે, “વિષ્ણુઃ વ્યઞ્જવન્તયઃ” ઇત્યાદિ કથનથી વેણુદ્વારા ભગવાન તત્ત્વ તેઓમાં પ્રવિષ્ટ થયા એમ અગ્રિમ ચરિત્રે જણાય છે, અન્યથા જ્યેષ્ઠો તથાત્ત-વિષ્ણુમધુધારત્વ-થાય નહિ, જે વનપ્રદેશમાં રમણ કર્યું અને જ્યારે જ આર્પણ કર્યું તત્ત્વસારે જ તરુઓએ મધુધારાનિસર્ગકર્યો એમ સર્વવ્યવસ્થા “સઃ” પદે કહે છે, જે દેશમાં રમણ કર્યું તત્ત્વ સ્થિત ભગવાને એમ અપ્રાધર્મ્ય-“રમે” પદથી અનન્તર અને “યદેવ” પદથી પ્રાગ્-માનનું, સમીપનિકુન્ડ-જગ્યાઓને કૃતાચો કરીને યત્ત દેશમાં પૂર્વ દિવસે રમણ કર્યું હતું તત્ત્વ વનમાં પ્રવેશ કરીને-સંકુલરમણમાં સ્થિત કરીને-ભગવાન વેણુએ જોનું આર્પણ કરે છે ત્યારે તે નાદે તંદન્તઃસ્થિતા દેવતા હૃદયદ્વાર થાય છે અને સ્વસ્તનિષ્ઠ ભગવદુપયોગી રસને અન્ય પણ સર્વ પ્રકટ કરે છે, તતઃ નિઃશ્વનિકુન્ડ-જગ્યાત ભગવાન રમણ કરે છે, આ અર્થ યુક્ત છે એમ “દિ” પદે સ્થિત કર્યું, અન્યથા વેણુનાદમિત્તા અને તત્ત્વ-

વેણુનાદમાં-નવનામસંકૃત પશુ યાપ નહિ, ભગવાન એકજ વેણુનાદ તત્ત્વજ્ઞાનથી તેમને તેમને સ્વાપેક્ષિત મળાવે છે અને તેથી અપેક્ષિતરૂપુષ્પાવપ્રકટનમાં પ્રયોજન ન હોવાથી ભગવાન તેમનાં તેમનાં નામનું સંકૃતે મદ્યુ કરે નહિ તેથી તદ્દદારા-વેણુદારા-ભગવાન પ્રવિષ્ટ થયા અને તેથી પૂર્વ પુષ્પધરુપાનન્દપ્રકટન કષ્ટું, અથો પશુ ત્રાપાત-મધુધારારુપાનન્દપ્રકટન-પ્રકટ જ છે, આરમ્ભિકટમાં ભગવાન ચરણ કરે છે અને સ્વપ્રયોગે આકારે-આર્ણવે-છે એમ જાણીને તેમના-ભગવાનના અને સ્વપ્રયોગના-શોભસિદ્ધર્થ સ્વર્માં વિદ્યમાન આનન્દને વર્ણના સત્યાએ પ્રકટ કર્યો તથા તરુઓએ પણ તેમ જ કહ્યું, જેમ ભગવાન અને ભગવદીયો સમાગત થાય ત્યારે ભગવદીય સ્ત્રીપુરુષો આનન્દયુક્ત થાય છે અને તેમના ભોગાર્થ સ્વકીયવસ્તુપ્રદાન કરે છે તદ્દદ આ જનસત્યાએ અને તરુએ પણ તેમના-ભગવાનના અને ભગવદીયોના-ભોગસિદ્ધર્થ સ્વર્માં વિદ્યમાન આનન્દને પ્રકટ કર્યો, 'આ ધર્મ તો જાડૈમનો છે સ્વાવરનો નથી' એમ આશ્વૃતિને તત્ર "આત્મનિ વિષ્ણુ વ્યગ્ન્યનયઃ" પદે કયે છે કે ચેતનમાં જ ભગવાનની ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે અને સંવિજ્ઞાનરૂપતા ક્રમે આવિર્ભવે છે, ભગવાન નિવિષ્ટ સતે આ સર્વ થાય છે, અને તે નિવિષ્ટ પણ જો પ્રકટ થાય ત્યારે જ એવો સંવિષ્ટ વોગ પ્રાપ્ત થાય છે પણ યુક્ત છે, તેથી પચ્ચધર્મયુક્ત-"પરતેતાન મહાભાગાન" હત્યાદિએ ઉક્ત ધર્મચતુષ્ટયે અને પચ્ચમ ભગવદીય ધર્મ યુક્ત-તે વૃદ્ધાદિ થયા, તેથી તેમણે જાણે આત્મામાં વિષ્ણુનું વ્યગ્ન્યન કહ્યું હોય નહિ શું એવા યર્થ થયા, તત્ર પ્રથમ ક્રિયાસાક્ષાત્કારિણ-"પુષ્પદલાભાઃ" પદે કયે છે, કારણ કે ક્ષણુષ્પ લીલોપયોગિ છે, જત ભગવાન નિવેશે છે તત્ર અવા-તત્ર ફલ અને પરમ ફલ પણ થાય છે એ યુક્ત છે તેથી કાર્પતા વિષ્ણુવ્યક્તિ કરતા હોય તેવા તે વૃદ્ધાદિ યર્થ ગયા, પુષ્પો જ અંત્ર અવાન્તરફલક જ અને ક્ષણ પ્રમદ્ધ છે, તે સર્વેએ કરીને આજન્મચિત-યર્થ ગયા, ભગવદર્થ સદાચિત્-સદનું આચિત્-"પ્રજુતભારવિષ્ટપા" પદે કયે છે, કારણ કે મનુ-સપ્તરુગો-હરિનાં હરિન કરીને નમન કરે છે, પ્રકર્ષણ તત્ર ભારે યુક્ત છે વિષ્ટ-સામા-જેમના એવા 'પ્રજુતભારવિષ્ટ' તેઓ યર્થ ગયા અને તેથી 'પ્રજુતભારયુક્ત છે વિષ્ટ જેમના એવા તરુઓ' એમ વિમદ્ધ કરવે, ભારે પણ નમન સમજાવે છે તેથી તેના નમનના નિમસાર્થે આદિમાં "પ્રજુતવ" પદ કહ્યું, 'પ્રેમહૃદયતત્ત્વ" પદે જ્ઞાનરૂપ વિદુષ્ટર્થ કહ્યો, કારણ કે હૃદયો જ પ્રેમે હૃદયૈભા-ય થાય છે, જ્ઞાનૈર્ધર્મ-પુરુષોત્તમજ્ઞાન-તો ભક્તિએ જ થાય છે-કારણ કે 'ભક્ત્યાત્વન-યથા યથા" હત્યાદિ પ્રેમાયુ છે-અને મધુધારાને-સ્વમા વિદ્યમાન આનન્દને-તરુઓએ મગવદર્થ બાદ પ્રકટ કર્યો, આ સર્વ પરિજ્ઞાન જ અત્ર જ્ઞાનશક્તિ જાણી, પૂર્વે અહરિતા પણ તરુલતા ત્યારે હરિતા યર્થ અર્થ પૂર્વથી રમ્યા યર્થ ગર્થ પ્રત્યવયવ ઉન્નિના યર્થગર્થ અને તેમને જે પ્રભાવિશેષ પ્રાપ્ત થયો તે જ અત્ર તેમનું 'પ્રેમહૃદયતત્ત્વ', અપરમ્ય વેણુનાદનિષ્કાસવાદ્યતી શ્રીસ્વામિનીઓ છે તેથી તદ્દર્થને તે જ પરિચયે છે તેથી શ્રીસ્વામિનીની ઉક્તિમાં અન્વચિત્તારાદ્યમત યુક્તતત્ર છે અને તેથી અત્ર અધિક લેખનીય નથી. (૮-૯).

આખાસ -પદ્ધતિમાં પણ વેણુનાદકર્ત્ત્વયુ તેઓ દર્શનીયતિલકઃ"હૃદયે તત્ર ઉપયોગિ રુપને અને વેણુનાદને વર્ણ છે, યદ્યપિ પદ્ધતિએ મુનિ છે તેમને કોઈ ગીતાદિએ નહિ જરૂર સ્વભાવતા જ ભગવદ્ભાવ છે તથાપિ-સર્વદા ભગવદ્ભાવવાનું સતે પણ-લોકાદિએ-પૌત્રની-વિષયાન્તરની-દષ્ટિએ-હરિને અન્યથાલુદિ-અસતઃ પણ અન્યથાસત-ક્રમચિત્ થાય પરંતુ રૂપદર્શને વા નાદયવચ્ચે વો અસતઃ પણ તેમ થતુ નથી તેથી રુપે અને નાદે તેમની ભગવત્સિદ્ધિ નિરૂપાય છે, તત્ર "દર્શનીયતિલકઃ" શ્લોકે રૂપને વર્ણ છે.

દર્શનીયતિલકો જનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસીમધુવતૈ ।

અલિકુલૈરલગ્નુગોતમખીટમાદિવન્ યદિ ક્ષિતિતવેણુ. ૧૧૦૧

સરણ સારસહસ્રપિદ્દાઢાકમોતદ્વતચેતસ વચ્ચ ।

દરિમુપાસત તે ચતસિત્તા દન્ત મોલિતવચ્ચો ધૂતમોનઃ ૧૧૨૫

અસાર્ય -જનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસીમધુમત અલિકુલે અલગુ ગીતને અભીષ્ટ આદરતા દર્શનીયતિલક જ્યારે ક્ષિતિતવેણુ થયા ત્યારે હન્ત । ચારગીતદ્વતચેતા સારસહસ્રપિદ્દા સરોવરમાં આવીને હરિને ઉપાસ્યા, ચતચિત્ત મોલિતદ્વન્ અને ધૂતમોન યર્થ થયા. ૧૦-૧૧.

વ્યાખ્યાન—દરોનીચોના મધ્યમાં તિલકરૂપ—અતિસુંદર—દરિ છે અને પક્ષીઓ રૂપપ્રધાન તથા રૂપભેદવિત છે, રૂપપ્રધાનત્વમાં હેતુ જ રૂપભેદવિત છે—તનીપર—ધર્મા “તતઃસ્ખંદવિદો વરાઃ” “રૂપભેદવિદસ્તેભ્યઃ” શ્લોકમાં ‘રૂપભેદવિત’પદે પક્ષીઓનું કથન કર્યું છે—તેથી રૂપે ભજનસિદ્ધિ આ વિશેષજી કથી, અને ‘વનમાલા’ ઇત્યાદિ અગ્રિમ વિશેષણથી નાદે પણ ભજનસિદ્ધિ “કિંચ” ઇત્યાદિએ કહે છે, કિંચ જે વેણુનાદ છે તે સ્વદિતકારી છે, સ્વક્રીયોના અપરાધને પણ ગણતો નથી, પ્રત્યુત સ્વક્રીય ભ્રમરના અતુલજનરૂપ વેણુનાદ થાય છે—અત્ર વેણુરૂપ કર્મનું સ્વાતંત્ર્ય સૌકર્ય છે—એમ “વનમાલા” ઇત્યાદિએ કહે છે, અહિના આદરકથને એમનો—સારસાદિનો—આદર તો દૈમ્યસિદ્ધિ જ છે એમ અત્ર પ્રપ્રકાશ છે, વેણુનાદ સ્વક્રીયનો દિતકારી છે, નાદપ્રધાનત્વથી ભ્રમરોનું નાદસમગ્રિય છે, અને પક્ષીઓ નાનાવિષ કૂળને ઉપકરે છે તેથી તેઓ પણ નાદપ્રધાન છે, વનમાલાના અને દિવ્યગન્ધા તુલસીના મધુએ મત એવા અહિંદુલે કહેલા અશ્વધુ ગીતને પણ આદરના જ ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થાય છે, અત્ર ‘વનમાલાની જે દિવ્યગન્ધા તુલસી તેના મધુએ—મકરંદે—મત’ એમ સમાસનો વિગ્રહ કરવો, તેથી જે પ્રકારે જ ભ્રમરો ઝૂંડાર કરે છે તે જ પ્રકારે તત્તાદના અનુક્રમ જ પ્રયુ વેણુકૂળન અતુલજનવદ્ જ કરે છે, પક્ષીઓના મધ્યમાં અહિં હીન અને નિકૃષ્ટ છે તેમનાં પણ જે કુલ—સમૃદ્ધ—નાનાવિષ જાતિભેદ—તેમણે પણ જે પ્રકારે અશ્વધુ થાય તે પ્રકારે કહેલું જે ગીત તે ગીતને પણ આદરતા ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થયા, તત્ર પણ અહિં મત છે, તત્ર પણ જેણે અનુચિત છે તેણે કરીને આ અહિંએ મત છે—કારણ કે તુલસી કાંઈ પુષ્પાન્તરવદ્ માદહેતુ નથી, તત્ર પણ દિવ્યગન્ધા તુલસી, અને તત્ર પણ ભગવદ્વનમાલાગતા તુલસી, તે તો સૂર્યવા જ ઉન્માદહેતુ નથી, તથાપિ તેના—દિવ્યગન્ધાતુલસીના—પણ મધુએ મત તે અહિંકુલે ગીત અશ્વધુ ગાણું તેના પણ આદર કૃન્નિતવેણુ ભગવાને કર્યો, તેમનો—અહિંનો—પણ આદર જે કરે ત્યારે ‘સરસારાદિમાં જે સરસ—રસિક—ક્ષીરનીરવિવેકી હંસ છે તેમનો આદર કેમ ન કરે કિંચ આદર પણ જે પ્રકારે ભ્રમરોનું’ અભીષ્ટ થાય તે પ્રકારે ભગવાન કરે છે, તથા વનમાલામાં સમાગત ભ્રમરને દૂર કરતા નથી પરંતુ જેમ તે ભ્રમરો ઉપદ્રુત થાય નહિ તે જ પ્રકારે તેમનો આદર કરે છે, તેથી ‘ન્યારે’ જ આદર કરતા જ ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થાય છે ત્યારે જ સરમાં વિગ્રમાન જલવાસી સારસ—સરસ ભક્તોના સંગ—થી—તથૈવ સદૈતથી ભક્તાગમનમ્યક ક્ષીરનીરવિવેકી—આગતોમાં પણ તત્તદ્ભાવને વિવેચીને ભગવાનને તત્તદ્ભાવગ્રાપક—તે હંસ એવા વિહંગ, વિહંગ ઉત્કૃષ્ટગતિયુક્ત છે, પુરુષની પણ અપેક્ષાએ તેઓ વિશેષે ભગવર્જનાધિકારી છે તેથી તેમને “આરગીતહતચેતસઃ” વિશેષજી વિશિષ્ટ કહે છે, જે પ્રકારે ચારુ થાય તેમ નિષ્કામાર્થ નિષ્કામત્વસાધક—અભિલાષપૂરક—નાદપ્રધાન ભજન અત્ર હોવાથી નાદે જ અભિલાષપૂરણ એ અત્ર પુરુષની અપેક્ષાએ વિશેષ છે, કારણ કે પુરુષને તો પ્રત્યુત અધિક અભિલાષ થાય છે, અત્ર ‘પુરુષ’પદ સ્ત્રીપુરુષસાધારણ જણવું, ભગવદ્ગીતે જ હૃત—વશીકૃત—છે ‘ચિત્ત જેમનું’ એવા તે સારસદંસવિહંગ, તે પણ ભજન ભક્તિમાર્ગાનુસારે, નહિ કે સ્થાનરિપતના અન્તર્ધર્મિરૂપે વા યાનરૂપે—આત્મામાં જ ભક્તવે યાત યાનરૂપે, આગમીને દરિના ઉપ—સમીપે—આસે છે એમ ‘આસતે’ પદ શેષ માનવું, જે જ ‘ઉપ આસત’ પદનો અર્થ કહે છે કે ‘સેવમાન થયા,’ કારણ કે તેઓ ભગવદ્ગત મુનિઓ છે, તેમના ભજનમાં ભ્રમરથી પણ વિશેષ “યતચિત્તઃ” પદે કહે છે, યત—નિયત—છે ચિત્ત જેમનું, ચિત્તનૈયત્વે ભગવત્કૃત્ત્વ જ શુભ્ય છે, નહિ કે વિશ્લિષ્ટચિત્તતાએ, “કિંચ” પદનો અન્ય “મીલિતદશઃ” પદે કરવો, યતચિત્તત્વ તો અત્ર ભ્રમરથી વિશેષ છે જ પરંતુ એમનામાં મીલિતદૃષ્ટ અને ધૃતગૈભત્વ પણ વિશેષ છે, “હન્ત”પદ હર્ષવાચક છે, કારણ કે એમનું જ આ ભાગ્ય છે, બહિર્વ્યાપારરહિત ભક્તો ભજનમાં સર્વોત્તમ છે, બહિર્વ્યાપારમાં નેત્રદય અને વાગ્ નિયમ્યા છે, જેનું આ દૃષ નિયત છે—જેમની વાણી અન્ય વદતી નથી અને જેમનું અશ્વધુ અન્યનું દરિન કરતું નથી તે સર્વોત્તમ છે એમ શેષ માનવું, આ આશય “મીલિતદશઃ” અને “ધૃતગૈભતાઃ” પદે કહે છે કે મીલિતા છે દમ્ જેમની અને ધૃત છે ગૈભત્વ જેમણે, સામ્યત આ ભક્તો નાદપ્ર જ, તેથી દહિંએ અન્યચિત્તતા થઈ જશે એમ માનીને તેમણે નેત્રનિમીલન કરી દીધું.

આકૃત—અથવા ‘દર્શનીયતિલક’ શ્લોકમાં આ આકૃત છે, આ મુનિઓ અતિરસિક છે, લીલામાં પુરુષત્વે રત્નોને અનુપયોગ માનીને પક્ષી થઈને ત્રિવિધ સ્વકૂળને ભગવાનનું અને ભક્તોનું રસોદદીપન કરતા સ્વ-કૃતાર્થતા માનતા સતા તેઓ શબ્દને જ અધિક અભીષ્ટ માને ॥ તેથી શબ્દપ્રધાનકીર્તિરૂપ વનમાલાનું ધર્મનો જ અત્ર ઉપયોગ વેકાત્મ છે, જેમ સમુપ્પિત વૃક્ષોના ગન્ધ દરથી વાય છે તેમ પુરુષ કર્મનો ગન્ધ દરથી વાય છે એ શ્રુતિએ કીર્તિનું ગન્ધસામ્યે નિરૂપણ કર્યું છે, વનમાલા કીર્તિરૂપ હોવાથી તનિરૂપકે સ્ત્રીત

[illegible]

વ્યાખ્યાન—દર્શનીયોના મધ્યમાં તિલકરૂપ-અતિસુંદર-હરિ છે અને પક્ષીઓ રૂપપ્રધાન તથા રૂપભેદવિત છે, રૂપપ્રધાનત્વમાં હેતુ જ રૂપભેદવિત છે-તૃતીયસ્કંધમાં “તતઃસ્થાનવિદો વરાઃ” “રૂપભેદવિદસ્તેભ્યઃ” શ્લોકમાં ‘રૂપભેદવિત’પદે પક્ષીઓનું કથન કર્યું છે-તેથી રૂપે ભજનસિદ્ધિ આ વિશેષણ કથી, અને ‘વનમાલા’ ઇત્યાદિ અગ્રિમ વિશેષણથી નાદે પણ ભજનસિદ્ધિ “હિન્દ્ય” ઇત્યાદિએ કહે છે, હિન્દ્ય જે વેણુનાદ છે તે સ્વદ્વિતકારી છે, સ્વકીયોના અપરાધને પણ ગણતો નથી, પ્રત્યુત સ્વકીય ભ્રમરના અનુરણનરૂપ વેણુનાદ થાય છે-અનુ વેણુરૂપ કર્મનું સ્વાતન્ત્ર્ય સૌકર્યાર્થ છે-એમ “વનમાલા” ઇત્યાદિએ કહે છે, અલિના આદરકથને એમનો-સારસાદિનો-આદર તો કેમુત્યસિદ્ધ જ છે એમ અનુ પ્રયોગાર્થ છે, વેણુનાદ સ્વકીયનો દ્વિતકારી છે, નાદપ્રધાનત્વથી ભ્રમરોનું નાદમગ્નિધિ છે, અને પક્ષીઓ નાનાવિધ કૃતને ઉપકરે છે તેથી તેઓ પણ નાદપ્રધાન છે, વનમાલાના અને દિવ્યગન્ધા તુલસીના મધુએ મત્ત એવા અસિકુલે ફરેલા અસધુ ગીતને પણ આદરતા જ ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થાય છે, અનુ ‘વનમાલાની જે દિવ્યગન્ધા તુલસી તેના મધુએ-મંદરદે-મત્ત’ એમ સમાસનો વિગ્રહ કરેલા, તેથી જે પ્રકારે જ ભ્રમરો ઝંકાર કરે છે તે જ પ્રકારે તત્કાદના અનુકર્તા જ પ્રભુ વેણુકૃતન અનુરણનવદ્ જ કરે છે, પક્ષીઓના મધ્યમાં અસિ. હીન અને નિકૃષ્ટ છે તેમાં પણ જે કુલ-સમૃદ્ધ-નાનાવિધ જાતિભેદ-તેમણે પણ જે પ્રકારે અસધુ થાય તે પ્રકારે ફરેલું જે ગીત તે ગીતને પણ આદરતા ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થયા, તત્ત પણ અધિ મત્ત છે, તત્ત પણ જેણે અનુચિત છે તેણે કરીને આ અસિઓ મત્ત છે-કારણ કે તુલસી કાંઈ પુષ્પાન્તરવદ્ આદહેતુ નથી, તત્ત પણ દિવ્યગન્ધા તુલસી, અને તત્ત પણ ભગવદ્વનમાલાગતા તુલસી, તે તો સ્વંથા જ ઉન્માદહેતુ નથી, તથાપિ તેના-દિવ્યગન્ધાતુલસીના-પણ મધુએ મત્ત-તે અસિકુલે ગીત અસધુ ગાયું તેનો પણ આદર કૃન્નિતવેણુ ભગવાને કર્યો, તેમનો-અસિનો-પણ આદર જે કરે ત્યારે સારાવરાદિમાં જે સરસ-રસિક-હીરનીરવિવેરી હંસ છે તેમનો આદર કેમ ન કરે હિન્દ્ય આદર પણ જે પ્રકારે ભ્રમરોનું અગ્રીય થાય તે પ્રકારે ભગવાન કરે છે, તથા વનમાલામાં સમાયત ભ્રમરને દૂર કરતા નથી પરંતુ જેમ તે ભ્રમરો ઉપદ્રુત થાય નહિ તે જ પ્રકારે તેમનો આદર કરે છે, તેથી ભ્યારે જ આદર કરતા જ ભગવાન કૃન્નિતવેણુ થાય છે ત્યારે જ સરમાં વિગ્રમાન જલવાસી સારંસ-સરસ લક્ષ્મીના સમગ્ર-ધી-તત્તૈવ સફેતથી ભક્તાગમનસ્યકે હીરનીરવિવેરી-આગતોમાં પણ તત્તર્જીવને વિવેચીને ભગવાને તત્તલ્લખાવણ-તે હંસ એવા વિહંગ, વિહંગ ઉત્કૃષ્ટગતિપ્રકા છે, પુરુષની પણ અપેક્ષાએ તેઓ વિશેષે ભગવર્જનાધિકારી છે તેથી તેમને “ચારુગીતહતચેતસઃ” વિશેષણે વિશિષ્ટ કહે છે, જે પ્રકારે ચારુ થાય તેમ નિષ્કામાર્થ નિષ્કામત્વસાધક-અભિલાષપૂરક-નાદમગ્નિધાન ભજન અનુ હોવાથી નાદે જ અભિલાષપૂરણ એ અનુ પુરુષની અપેક્ષાએ વિશેષ છે, કારણ કે પુરુષને તો પ્રત્યુત અધિક અભિલાષ થાય છે, અનુ ‘પુરુષ’પદ સ્ત્રીપુરુષાધારણુ લાગુલું, ભગવદ્ગીતે જ કુલ-વશીકૃત-છે ચિત્ત જેમનું એવા તે સારસદંસવિહંગ, તે પણ ભજન ભક્તિમાર્ગાનુસારે, નહિ કે સ્થાનચિત્તના અન્તર્ધર્મિરૂપે વા યાનરૂપે-આત્મામાં જ સ્થાવરે યાત યાનરૂપે, આગમીને હરિના ઉપ-સંગીતે-આસે છે એમ ‘આસતે’ પદ શૈવ માનવું, એ જ ‘ઉપ આસતે’ પદનો અર્થ કહે છે કે ‘સૈવમાન યથા’, કારણ કે તેઓ ભગવદ્ગુણ મુનિઓ છે, તેમના ભજનમાં ભ્રમરથી પણ વિશેષ “ચત્તચિત્તાઃ” પદે કહે છે, યત-નિયત-છે ચિત્ત જેમનું, ચિત્તતૈયત્તે ભગવર્જનન મુખ્ય છે, નહિ કે વિશ્વમચિત્તાએ, “હિન્દ્ય” પદનો અન્ય “શીલિતદશઃ” પદે કરેલા, યતચિત્તાત્વ તો અનુ ભ્રમરથી વિશેષ જ પરંતુ એમનામાં શીલિતદશ્વ અને પુત્રગોનત્વ પણ વિશેષ છે, “દન્ત”પદ હર્ષચાર્યક છે, કારણ કે એમનું જ આ ભાગ છે, અહિવ્યર્થપારરહિત ભક્તો ભજનમાં સર્વોત્તમ છે, અહિવ્યર્થપારમાં નેવદ્ય અને વાત્ત નિપત્ત છે, જેનું આ દ્ય નિયત છે-જેમની વાણી અન્ય વદતી નથી અને જેમનું ચક્ષુ અન્યનું દર્શન કરતું નથી તે સર્વોત્તમ છે એમ શૈવ માનવું, આ આયત્ત “શીલિતદશઃ” અને “પુત્રગોનાઃ” પદે રમ્ભે છે શીલિતા છે દ્ય જેમની અને પુત્ર છે ગોનત્વ જેમણે, સાગ્રત્ત આ ભક્તો નાદપર છે, તેથી દષ્ટિએ અન્યચિત્તા ધર્મ જો એમ માનીને તેમણે નેત્રનિમીલન કરી દીધું.

આવૃત્ત-અથવા ‘દર્શનીયવિલકઃ’ શ્લોકમાં આ આવૃત્ત છે, આ મુનિઓ અતિરસિક છે, લીલામાં પુરુષાને સ્વરો અનુપયોગ માનીને પક્ષી ધર્મને વિવિધ સ્વકૃતને ભગવાનનું અને ભક્તોનું રસોદ્દીપન કરતા સ્વ-કૃતાર્થના માનવ સત્તા તેઓ સંબંધે જ અધિક અગ્રીય માને છે તેથી સંબંધપ્રધાનકીર્તિરૂપા વનમાલાના પર્વનો જ અનુ ઉપયોગ વચન્ય છે, જેમ સમુપગિત રક્ષનો મન્દ દરથી થાય છે તેમ પુરુષ દર્મનો મન્દ દર્શકો વાપ છે એ મુનિએ કીર્તિનું મન્દલાએ નિરૂપણ કર્યું છે, વનમાલા કીર્તિરૂપા હોવાથી તમિરૂપક સ્ત્રીત

[illegible]

આવશ્યકત્વથી ઉચિતતર છે એમ અમે યુક્ત દેખીએ છીએ, તથાપિ આદિમાં સ્વરૂપસાંદર્ભ જ કથ્યું તેથી સ્વને-
ગોપિધાને-સ્વરૂપતદ્વિદ્યાસાતિભરે પક્ષીઓની તત્પ્રતિબિંબરૂપમાં તત્પ્રતિબિંબરૂપમાં કંઈક એવું થયે તેથી 'હનત્' પદ કથ્યું.
આ પ્રકારે એમનું ભાગ્ય સાત્ત્વિકત્વથી-શુદ્ધસાત્ત્વિકત્વથી-શ્રીસ્વામિનીએ નિરૂપ્યું, અને તેથી પૂર્વોક્તા વંચી
તમેમિશ્રસાત્ત્વિકી અને અમિશ્ર રમેમિશ્રસાત્ત્વિકી છે એમ વિભાગ પણ બહુવો. (૧૦-૧૧).

આભાસ—મેધ સર્વહિતાકારી છે તેના પણ પૂર્વવદ્ વેણુનાદબ્જનિતભાવ “સહબલઃ” યુગલે કયે છે.

સહબલઃ સ્વગતસંવિલાસઃ સાનુપુ ક્ષિતિશ્રુતો વ્રનદેવ્યઃ ।

હર્ષયન્ યદિ વેણુરવેણ જ્ઞાતહર્ષ ઉપરમ્મતિ વિશ્વમ્ ॥૧૨॥

મહદતિક્રમણશક્તિચેતા મન્દમન્દમનુગર્જતિ મેધઃ ।

સુહૃદમમ્યર્ષત્ સુમનોમિચ્છાપૃથા ચ વિદધત્ પ્રતપન્મ્ ॥૧૩॥

સમ્પાર્થ—હે વ્રજદેવીઓ ! ક્ષિતિભૂદના સાનુમાં સહબલ સ્વગતસંવિલાસ
જાતહર્ષ હર્ષાવતા જ્યારે વેણુરવે વિશ્વને ઉપરમ્મે છે ત્યારે મહદતિક્રમણશક્તિચેતા
મેધે મન્દમન્દ મનુગર્જને છાયાએ છત્ર કરતાં(તે મેધે)સુહૃદને સુમને અભિવર્ષ્યા. ૧૨-૧૩.

જ્ઞાતવાન—હે વ્રજદેવિ ! વ્રજદેવતાક્રૂપા ગોપીજન ! વિશ્વાસ થશે એમ આ પદે નિરૂપ્યું, ‘દિવુ’ધાતુ ક્રીડાર્થ
દોવાથી લીલાસ્થાવસ્થાક દેવી’પદે અનુભવવાંદાથી ઉપરમ્બલુક્યનમાં વિશ્વાસ નિરૂપ્યો, જ્યારે ‘વેણુરવે વિશ્વને
ઉપરમ્મે-પૂરે’છે ત્યારે મહદતિક્રમે શક્તિચેતા મેધે સુહૃદ ભગવાનને અભિવર્ષ્યા અને સ્વદેહજાલાએ આતપત્ર ધર્યું
વા આતપત્ર ધરતાં મેધે અભિવર્ષણ કર્યું, આ નાદ મહાભયયુક્ત-તાર-છે, ‘ઉપરમ્બલુ’પદનો અર્થ
કયે છે કે વિશ્વગત સર્વ જ ધર્મને દૂર કરીને નાદ સ્વયં જ પૂર્ણ થયો, અત્ર ‘વિશ્વ’શબ્દ નાદશ્રોતૃસર્વપર છે,
તત્સમયે તે નાદશ્રોતા સર્વને વિષયાન્તરસ્ફુર્તિ થઈ નહિ પરન્તુ નાદ જ અન્તર્ગદ્ધિઃ પૂર્ણ થઈ ગયો, ત્યારે નીલાત્વથી
ભગવદ્ભાસરૂપ પૂર્ણાદિમહાત્મા મેધે વિશ્વ ભગવાને જ કૃતાર્થભૂત છે તેથી સ્વયં ઉપચરિતાર્થ સતે પણ
સ્વજન્મસાદૃશ્યાર્થ ભગવાનનું જ અભિવર્ષણ કર્યું અત્ર ‘પૂર્ણાદિ’પદે વર્ણસાગ્રે પણ ભગવદ્ભાસત્વમાં હેતુ કયો,
મેધનું પ્રયોજન વૃષ્ટ્યાદિએ તાપનિવારણ છે, અને તાપ તો ભગવાને જ નાદદારા સ્વાનન્દપૂરણે નિવાર્યો જ છે,
અને તેથી આભાસત્વે નિષ્કૃષ્ટ પણ સિદ્ધપ્રયોજન પણ મેધે ‘હુ’અત્ર સ્વજન્મસાદૃશ્યાર્થ રિપત-ધું’ એમ માનીને
વૃષ્ટિ કરી, પરન્તુ ભગવાનને તો તે અભિવર્ષણે કંઈ પણ પ્રયોજન નથી, તત્ર યાદશ વેણુનાદે આ થાય છે
તાદશવેણુનાદકર્તા ભગવાનને વિશેષણયુગ્મપદે વર્ણ છે, અન્યથા ઉપરમ્બલુ અર્થવાદરૂપે થઈ ગય-ભગવાન
બામ દોવાથી તદ્દત-બાલભગવત્કૃત-ઉપરમ્બલુ વાચ્ય અર્થમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય તેથી ઉપરમ્બલુ ચિત્તાક્ષેપરૂપ
કોષક શુભવિશેષ લક્ષ્ય અને તેથી શુભવાદરૂપ અર્થવાદ થઈ ગય-કારણ કે ‘વિરોધે શુભવાદઃ સ્યાદ્’ એમ મીમાંસાના
સિદ્ધાન્ત છે-તત્ર ક્રિયાશક્તિ સમ્પૂર્ણ છે એમ ક્યવાને “સહબલઃ”-બલભેદે સહિત-પદ કથ્યું, પ્રભુ બલભેદે સહિત છે,
તેથી મુદ્ધિકરણક્રિયાપેક્ષાએ પણ આ ક્રિયા મહત્તી છે એમ જણાવવાને “સહબલઃ”પદ ધર્યું, “અદીન” શ્લોકમાં
‘અદીન’ત્વ સર્ગ છે અને ‘લીલા’ વિસર્ગ છે એમ સર્ગાન્તર વિસર્ગતેલીલાનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી સર્ગથી-લીલા
મહત્તી છે, સમૂપ-પુષ્પયુગ્મરૂપ-ને આ અવતંત્ર-કર્ણાભરણ-તત્ર છે વિલાસ ને પ્રજુનો એમ “સ્વગતસંવિલાસઃ”
પદે ‘લીલા’ નિરૂપી, મહત્તરને ચાતુરીતિએ પણ ભુતપાદે છે કે માલા કીર્તિમયી છે, અવતંત્ર ને કર્ણાભરણ-તત્ર
કર્ણ-શ્રોત્ર-દશ દિ છે, દશ દિશામાં જેણે-ઉપરમ્બલુક્રિયાએ-કીર્તિ પૂરિતા થાય તે લીલા સર્વોત્તમા દોવ જ,
આભરણમાં જે વિલાસ તેનું સ્વચાનમાં સ્થાપન-અને તેથી કીર્તિરૂપદિગ્ધાભરણમાં વિલાસકથને કીર્તિરૂપ આભરણનું
દિગ્માં સ્થાપન-કથ્યું, અત્ર આ વિશેષણકથને સમબિન્ધાદારથી ઉપરમ્બલુ આભરણસ્થાપન કરે છે એમ અર્થ
પ્રાપ્ત થાય છે એ આશયે ઉપરમ્બલુક્રિયાવાચક ‘યા’પદ ધર્યું, વા ભગવત્કીર્તિપ્રતિપાદક ભાગવતાદિશાસ્ત્ર
સર્વ વેદમાં આભરણરૂપ છે તત્ર વિલાસયુક્તા, જા તે ભાગવત છે પ્રતિપાદક જેનું, તત્ર ભગવાનના વિલાસકથને
તત્તિત ઉપરમ્બલુના પણ વિલાસ કયો જ છે, હર્ણશબ્દવ્યવસ્થિત નહિ એવ છે, નહતું આભરણ શબ્દ છે,
કારણ કે શબ્દ તદ્દયુગ્મ-ત્તોયુગ્મ-છે, અને તેથી “અવતંત્ર”પદે ભાગવતાદિશાસ્ત્ર વાચ્ય છે, આ પદ્યમાં
‘સમ્પ્રતિપાદક અવતંત્ર’ એમ વિમદ્ કરવો, તત્ર ભાગવતાદિ શાસ્ત્રમાં વિલાસયુક્તા અને તત્પ્રતિપાદકાન્તે છે
પ્રતિપાદક જેનું એવી-ક્રિયા સર્વોત્તમા જ દોવ છે, એ પ્રકારે ક્રિયાનું સ્વરૂપતઃ અને શુભતઃ પણ

મહાત્માનું નિરુપણ, અત્ર સ્વરૂપ 'બલ' છે કાર્તિકપરણ 'ગુણ' છે અને 'મહારત્ર' 'માહોત્સવ' છે, તે સદાશરણી
પ્રજાનું મહાત્મ્ય 'અત્તરુદ્ધ' પદે કહે છે, 'સુખપર્યવસાય' રચાત્ કિંચિદ્ગદ્ય એ સઃ' વાક્યથી પ્રજા સુખપર્ય
છે તેથી અત્ર 'હર્ષવન' પદે હર્ષકથને ધર્મ સુખના પશુ ઉત્પત્તિ કહેયો અને તેથી મહારત્ર કથન, સ્વર્ગ અત્તરુદ્ધ છે
અને અત્રને હર્ષ કરાવે છે, એ પ્રકારે વેણુનાદનો કારણભૂત કિયેત્તર્ય કથની 'ક્ષિતિભૂતા: સાનુપુ' પદે દેશત: પશુ
ઉત્પત્તિ કહે છે, સર્ગાધારભૂતા ક્ષિતિને-પૃથ્વીદાને-એ બારે તે ક્ષિતિભૂલના પર્વતના-પશુ ઉચ્ચરયાન સોનુર્મા-
ધિપરમાર્ગને નાદ થાય છે તેથી તે વિષયે કેમ ન પૂરે? એમ નાન ગદ્યમાં પ્રતિધ્વનિ થાય છે તેમ સ્વર્ગ
અતિગમ્યાર અનુરજન ઉપરએ-નાદે પૂરે-છે, તેથી વેણુનાદની દિશા એધથી પશુ અધિકા અત્ર નિરુપી,
ત્યારે જ મહાત્મના-વાસુદેવના-ઉપરિ જતાં ભગવાનના અતિકથ્થે સર્જિતચિત્ત ચર્ધને ઉપરિ જ રિયતિ
કરીને અથે ગમનાર્થ ઉચ્ચત તે એથે નીલગેધરવામ વિચરીત્ર ભગવાનને સ્વમિત્ર વળણીને તે સુકેદનું સમને-
રૂપરૂપ સ્વમિ-દુએ-અભિગણ્ય કહ્યું, અર્થાત્ પુણે પૂજન કર્યું, કેવડા પૂજા જ કરી એમ નહિ પરન્તુ તાત્પર્ય
પશુ દાન કર્યું, સુરભીકૃતગોવિન્દાધિપેકવદ આ એવે પશુ સ્વાધિપતિતે જ પ્રણનું વરણ, કહ્યું તેઓની તાત્પર્ય
પશુ દાન એથે પ્રણને કરી દીધું એમ 'આતપત્રે ક્ષત' પદે કહે છે, એથે પ્રણને છત ધરીને કેવલ તાત્પર્ય જ
દાન કર્યું એમ પશુ નહિ પરન્તુ તેણે આત્મનિવેદન પશુ કહ્યું એમ 'ભગવા' પદે કહે છે, સર્વ અપરિચિત સતિ
ઉપરિચિત એથે હાયા ન થાય તેથી હાયાનો નિદેશ પ્રથમે કર્યો (૧૨-૧૩).

આવાસ—માંથાતેમજનાભાવાથી તામસ્યવ પશુ ભક્તિપ્રાપ્તમાં તેા યુક્ત છે તેથી તે પ્રકારે ઉત્તમ ત્રિવિધને દષ્ટવાનેન્તેનામાં પશુ વેણના છે કાઠક થયું છે એમ કથવાને વેણનાને બને ભવાનાને “ ત્રિવિધધોધયરણ્ણુ” સુખવપે વર્ણ છે, કાશ્ય છે વેણના છે આનંદના “સન્દે” કૃતિમાં “મોદ” અને જ્યરવપાસીમાં “સર્વપરિત્યાગ” કર્યો, તંત્ર વિશ્વત્ત જે પ્રકારે તેમને પશુ સન્દેઃ ધર્ષો એ કથવાને “ત્રિવિધ” ક્રત્યાદિ મુગને ભવાનાને વેણનાઃ વર્ણ છે;

विचित्रगीपचरणेषु विदग्धो वेणुघात उरुघा निजशिक्षाः ।

तप सुतः सति यदाधरयिध्ये दत्तपेणुरनपत् स्वरजातीः ॥१४॥

सद्यनशक्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्मपरमेष्ठिपुरोगा ।

कथय आनतकम्भरचिताः कश्मलं यमुरनिमित्ततस्याः ॥१५॥

અસ્તાર્ય—હૈ સતિ ! વિવિધગોપચરણમાં વિદગ્ધ આપને સુત અધશિશુઓમાં
 દરવેલેલ વેલવાદમાં અનેકધા નિજશિક્ષા સ્વરણાતિનું નયન જ્યારે ફરે છે ત્યારે
 શકશકે પશ્ચિમુદેશ સુરેશ તેને જાનનાઃ ઉપધારીને તે કલિઓ આનંદાદ્યશયિત
 થઈને અનિશ્ચિતતાવ રહીને મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. ૧૪-૧૫.

[illegible]

આશંકાને તત્ત્વ "તવ" સુતઃ પદ કથે છે, આ વક્ત્રી સ્ત્રીમણ્ડલમાં સમાગતા શ્રીયશોભાની પ્રતિ-
વદે છે, અને તેથી જ અત્ર કામાદિવાર્તા નથી કિન્તુ માત્રાદિનિષેધાવિષય અનિષિદ ઉત્કર્ષ જ નિરુપ્યો
છે હે યશોદા! જેમ આપના પુત્ર પણ સતે આપના મનથી પણ આકર્ષવાને અશક્ત ચરિત્ર કરે છે.
તેમ ધક્કાના બ્રહ્માણ્ડમાં આલિખિત સતે પણ તેના મનથી પણ આકર્ષવાને અશક્ત એવું આ ચરિત્ર આપના
સુત કરે છે, "સતિ" સમ્બોધન વિશ્વાસાર્થ છે, અજ્ઞાનમાં હેતુ "અધરભિએ દત્તવેણુઃ" પદે કથે છે, અધર-
લોભાત્મક છે એમ પૂર્વે કથ્યું છે, તેથી તે-અધર-લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે તેનું-અધરના રસનું-દાન
લગવાને કોઇને પણ ક્યું નથી, તત્ત્વ પણ અધર ભિન્નરૂપ-સ્વયંવત્ પ્રકાશક-છે, પ્રકાશસ્વરૂપને પ્રકાશ ન બનેલો એ
શુક્ત છે, અને તત્ત્વ-અધરભિન્નમાં-તત્ત્વ પણ અધરનું જ જ્ઞાન અશક્ત તો તત્ત્વ અધરમાં રથાપિત
વેણુનું જ્ઞાન તો સુતરાં અશક્ત અને તેથી તે વેણુના અપ્રમેયત્વખ્યાપનાર્થ-ઉત્તમત્વખ્યાપનાર્થ-તે વેણુને રથાપ્યો
અને પદ્મદિવરજાતિમેદનું નયન ક્યું, નૃતનરે ઉત્પાદન ક્યું, યલ્પિ મૂલમાં 'સ્વરજાતિ' પ્રાપ્તત્વ જ
કથ્યું છે અને "નિર્ભશિક્ષા" વિશેષણે અપૂર્વત્વ પ્રાપ્ત થાય છે નૃતનોત્પતિ તો પ્રાપ્ત નથી તથાપિ
અન્ય જ્ઞાનને અપેક્ષિતે આ કથ્યું એમ બજીવું, અને તેથી 'નાદબ્રહ્મ નિત્ય છે' એ પૂર્વગ્રન્થનો પણ અવિરોધ જ
રહ્યો, જ્યારે નૃતનરે સ્વરજાતિને પ્રભુએ ઉત્પાદી સારે તત્પરિચાનાર્થ ત્રિયણુપ્રધાન પણ દેને કાલત્વમાં પણ
સમાગમન ક્યું, તે પણ કાલ આધિરેનિક છે એમ ખ્યાપવાને "સવન" પદ ધ્યું છે, આ સમય સુગલ છે તેથી
મધ્યાહ્નાભિપ્રાયે 'સવન' પદ છે, તે વેણુનાદનું 'સવનસઃ' ઉપધારણુ ક્યું, શકે સારિત્વક શર્વ તામસ છે અને
પરમેષી રાજસ છે, એ સારિત્વકતામસરાજસ શક્યર્થપરમેષી દેવ છે પુરોગમ જે દેવોના, સર્વ જ દેવ
ત્રિયણુત્મક છે અને તેઓ નાદમાં ત્રિયણુ પણ છે એમ "કવયઃ" પદે સૂચિત ક્યું, શક-ઇન્દ્ર-તો ત્રૈલોક્યાધિપતિ સર્વથા
નાદપર છે શર્વ તો નાદશાસ્ત્રકર્તા છે અને પરમેષી તો તે ઉભયના પણ શુરુ છે-અને તેથી અત્ર 'પરમેષી' પદ
ધ્યું છે-તે સુરેશોની અન્યથિતાના અભાવાર્થ અત્ર 'આનતકન્ધરચિતાઃ' પદ ધ્યું છે, આ-સમન્તાદ્-નતા છે
કન્ધરા-આ કથન બાલ્યાભિનયાર્થ ક્યું-અને ગ્રાહક ચિત્ત જેમનું એવા શક્યર્થપરમેષિપુરોગમ દેવો છે, અત્ર
નમન સર્વતઃ છે એમ 'આ' ઉપસર્ગનો આશય છે, તે સુરેશો પણ 'અનિશ્ચિતતત્ત્વ' થઈ ગયા, બોદાસીન્યે ક્રિયત કાંલ
વિચારીને અજ્ઞાને તુષ્ટીગીચ્છત જ થયા એમ પણ ન માનવું, કારણ કે કદમધને પ્રાપ્ત થઈ ગયા અને ચિન્તાએ
મૂર્છિત થઈ ગયા તો વેણુનાદે મોહિત થઈ ગયા, અને તેથી-મોહરૂપકાર્ય કર્તૃત્વથી-જ 'આ નાદાંભાસ-ગ્રામ્યનાદ-છે
તેથી અત્ર મહાન્તરી પ્રવૃત્તિ નથી' એ પક્ષનો પણ નિરાસ કર્યો, કારણ કે નાદ મોહરૂપ કાર્ય કરે જ છે, આભાસત્વપક્ષ
પણ નિરાકૃત થઈ ગયો કારણ કે અલૌકિકરસોત્પાદક છે, તેથી દેવોને અજ્ઞાન છે પરન્તુ નાદમાં કાંઈ
ન્યૂનતા નથી, આ-પ્રકારે 'અલૌકિક' ઇત્યાદિએ તે દેવોના અજ્ઞાનમાં હેતુ કથ્યો, નાદ અલૌકિકરસોત્પાદક હોવાથી
દેવોને તેનું અજ્ઞાન છે, નહિ કે નાદમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા છે. (૧૪-૧૫).

જામાસ-અન્યની વાર્તા રહેવા દો, અધરસાક્ષિત આપણું જ અન્યથાત્વ વેણુનાદ સમ્પાદે છે એમ
પૂર્વવત્ "નિર્ભપદાબ્જદલે" મુગલે કથે છે.

ત્રિજનપદાબ્જદલેર્વજસવનનીરજાકૃતિવિચિત્રલલામૈઃ ।

ત્રમમુયઃ શમયન્ સુરભોદં વર્ષમધુર્યગતિરોરિતવેણુઃ ॥૧૬॥

ત્રજતિ તેજ વયં સવિલાસવીક્ષણાપિતમનોભવવેંગાઃ ।

કુજગતિ ગમિતા જ વિદામઃ કદમલેજ કવરં યસનં વા ॥૧૭॥

જન્યાર્થ-ત્રમમુમિની પુરપીકાને દેવજવજનીરજાકૃતિવિચિત્રલલામ ત્રિજનપદાબ્જદલે
શમાવતા વર્ષમધુર્યગતિ ઈરિતવેણુ ગમન કરે છે, તેણે સવિલાસવીક્ષણાપિત-
મનોભવવેંગા આપણે વૃક્ષગતિને પ્રાપ્ત થઈ જઈએ છીએ અને મુરછાએ કનરનું કે-
વસનનું જ્ઞાન આપણને રહેતું નથી. ૧૬-૧૭.

૧. મનમાં ધીરવજીનનરને પ્રતિષ્ઠિ નથી તથાપિ દેવકીજગદમુઃ એમ શ્રોત્રાપીનને રડમાં સ્લોકમાં કથન ક્યું તે
કપલની અન્યથાનુપપતિએ ધીરોપીનને આર્થ જ્ઞાન છે એમ અલૌકિક કર્મા વિના ગત્યન્તર જ નથી, એક તાદશ ધાર્મ્યજ્ઞાપક
અર્થજ્ઞાન ધીરોપીનમાં સિદ્ધ થયે અત્ર તથ મુતઃ કલ્યાણિ પણ તેમનું કથન આર્થજ્ઞાનજન્ય જ, અન્યથા તન્માત્રી ઇત્યાદિ
શ્રોત્રાપીનને વિશેષ પ્રાપ્ત થાય, અને તેથી પુરોગમ શ્રીનંદરાયનીના પણ પુત્ર છે જ એમ નિરાભાસ સિદ્ધ થયું.

આધિદેવિકત્વથી-મણિએ કદાચિહ્ન ગોને આસન્નતાદ ગણે છે, આથી આધિદેવિકી ગો અને ગોગત નીસત્તાદિ તદર્થે પશુ ભગવાનનાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે તેથી ગોનો સંસારભાવ પશુ સચિત થયો, એમ જ દ્વિતીય પદમાં પશુ એ આશયે કહે છે કે તેથી જ ગોપિકાનો પશુ સંસારભાવ સચિત થયો, અને તેથી જ દરિણીઓનો પશુ સંસારભાવ સચિત થયો, પશુતાવિશેષથી આગેના ઉદ્ધારક જે થાય તેા વિશેષતઃ આરણ્યોના ઉદ્ધારક થશે તેથી કૃષ્ણપરતા યુક્તા છે, પ્રભુ ઘણેતન્ન-વા તુલસીની માલાએ ઉપલક્ષિત છે, નીલ રૂપ સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ વેણુનો શબ્દ નવનીતનો રસ એમ ભગવાનને પ્રિય છે તેમ તુલસીનો ગન્ધ પ્રિય છે, આનન્દ નીલરૂપ હોવાથી નીલ રૂપ પ્રિય છે, સ્ત્રી અને વેણુ સુધાધાર હોવાથી પ્રિય છે, અને નવનીત પીયૂષપાત્રોદ્ભવસાર હોવાથી પ્રિય છે તેમ તુલસીનો ગન્ધ દિવ્યાલ્પચ્યુત્પાદનથી પ્રિય છે, તુલસીગતા ઉત્તમતા ક્રોધક સાત્ત્વિકાને અનુભવસિદ્ધા છે, તાદૃશી 'દર્શિતમન્ધા' તુલસી છે તેથી તેની માલાને ધરે છે, અને તેથી-પ્રિયતરદેહુએ તુલસીમાલાધારેણુથી-ત્મારે આપણે પશુ પ્રિયા યદ્યથુ ત્યારે આપણને વા આપણા પશુ ધર્મને ધરશે એથી કૃષ્ણસારસ્ત્રીની પ્રવૃત્તિ છે, કૃષ્ણસાર તો વેદમાં નિયુક્ત છે તેથી ભક્તિમાં કૃષ્ણસારસ્ત્રીના વિનિયોગાર્થ પ્રવૃત્તિ છે, અત્ર જ હેતુવન્તર 'કિંચ' ઇત્યાદિએ સમુચ્ચયે છે, કિંચ પ્રણુથી અનુચરના-અતિગ્રેમવાન ગોપના-અસમાં જુગને પ્રક્ષેપતા-પ્રણુપ્પસે જુગપ્રક્ષેપથી અમારા પ્રણુપિત્તે અમારું પશુ ધારણ કરશે એમ સચિત કર્યું-કદાચિહ્ન જુગને પ્રક્ષેપતા પ્રણુએ કદાચિહ્ન ગાન કર્યું, અથવા "આશંસાયાં ભૂતવચ્ચ"અનુરાસને 'કદ્મ અગ્રાયત"-ભગવાન ત્યારે ગાન કરે-એમ અર્થમાં ગાનારાંસા છે, જેમ તત્પ્રકારક ગોપાસના રનેહસેવાધર્મના સદ્ભાવે તેમના અસોપરિ જુગપ્રક્ષેપ કરે છે તેમ અમારા પશુ રનેહસેવાધર્મના સદ્ભાવે એમ થશે-અમને વા અમારા ધર્મને ધરશે-એમ ગોપાસાવદ્ દરિણીઓનાં પશુ રનેહભજન તથાત્વાર્થ છે, વિનાતીમત્તે કામાભાવ દેહારપુરણુથી નથી, ત્યારે પ્રણુએ ગાન કર્યું ત્યારે જ કલ્પિત જ વેણુ તે વેણુથી જ મનોહારી કલ્પનાત્મક આકર્ષક શબ્દવિશેષ તે જે નિર્ગત થયો ત્યારે અન્ય-ઉત્તર-પશુ શબ્દ તત્સમન્ધથી ચિત્તવચ્ચક થાય તેથી અત્ર "રવ" પદ ધર્મ્ય છે-રવ અનુરણનરૂપ હોવાથી પૂર્વ રવ-જે ચિત્તવચ્ચક થયો સારે તો ઉત્તર રવ પશુ ચિત્તવચ્ચક જ થશે તેથી 'રવ' પદ ધર્મ્ય છે-શબ્દે મુગોનું વશીકરણ સિદ્ધ જ છે, 'ઇદાની' ઇલાદિએ પ્રતીતિપ્રકાર કથ્યો, ઇદાની જ ઉપયોગ-નાવિકાવદ્ ઉપયોગ-ચક્ષુ એ પ્રકારે પ્રતીતિજનનથી રવ વચ્ચક છે, વેણુનાદનો એતાદગ્ અનુભાવ કે જેણે આ દરિણીઓનો પશુ એમ નાવિકાભાવ થયો તત્ર અન્યાની તો વાર્તા જ શી ! તેથી તે રવે વચ્ચિત્તચિત્તા કૃષ્ણગૃહિણી કૃષ્ણને અનુ આસ્યાં-કૃષ્ણસમીપ ઉપવિષ્ટ થયાં-જેમ પ્રાપોપવેશ કરે તેમ 'કૃષ્ણમ્ અનુ' ઉપવિષ્ટ થયાં, 'અ-મની સ્ત્રીએ અન્યના ગૃહમાં અન્યના સમીપ કહે પ્રકારે ઉપવિષ્ટ થયાં?' એમ આશંકૃતિ 'કૃષ્ણસારગૃહિણ્યઃ' પદ કથે છે, આ કૃષ્ણનાં-કૃષ્ણસારનાં-ગૃહિણી છે, આ કૃષ્ણ જ છે તેથી કૃષ્ણનાં ગૃહિણી થયાં, વા વચ્ચિત્તચિત્તા હોવાથી રૂપને વિરમરીને શબ્દમાત્રાભિનિવિષ્ટા યદ્યથા, વા સાનુભાવ વેણુનારે રસાનુભવે કૃષ્ણસારમાં પશુ કૃષ્ણમતિએ-સા સા સા સા પ્રકારિકા મતિએ-કૃષ્ણમ્ અનુ જ અન્યકથા, તથાપિ ભગવાન 'આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય' ન્યાયથી પૂર્ણગ્રણુ છે એ ભાવે 'નનુ' ઇત્યાદિ કથે છે, 'કૃષ્ણસારમાં પશુ કૃષ્ણભ્રમથી તે શબ્દ પશુ વર્તે-પ્રવર્તે-છે તેથી તેને-કૃષ્ણસારને-પરિત્યજીને કેમ આત્મા ?' એમ આશંકૃતિ 'યજ્ઞગણાણમ્' પદ કથે છે, કૃષ્ણસારમાં તો એકદ ગુણ છે અને પ્રણુ તો 'યજ્ઞગણાણમ્' છે, યજ્ઞગણને આર્થ છે-આ સમન્તાદ્ ગણુ જે જલ તે વત્ર એવા આર્થ-સમુદ્ધ-છે, તેથી વત્ર જ ભગવાન મગન કરે તત્ર જ તે ભગવાનને અનુગમીને સર્વો જ દારણી 'વિમુક્તગૃહાશા' યદ્યથા, અમે ગૃહ જઈશું એ આશાને પશુ ત્વળી દીધી, સાતિધ્વે ભગવદ્સનું પાન કર્યું તેથી સખસ્વાદુભાવા તે દરિણીઓ ગોપિકાવત્ કૃષ્ણકપરા યદ્યથા, એતલ્લખનમાં સ્વપ્રિયાનયનના સાદરવદ્દર્શને માદય ભાવે કૃષ્ણ સ્વપ્રિયાને પ્રેક્ષે છે તાદૃશ જ ભાવે આ દરિણીઓ પશુ પ્રેક્ષે છે, દરિણીઓને પશુ પ્રેક્ષે છે, તેથી એમની-દરિણીઓની-પશુ તત્ત્વભતીયભાવોત્પત્તિ યદ્યથા અને વેણુપ્રજ્ઞન પશુ તે જ પ્રકારે યદ્યથા તેથી જ અગ્નિગીત્મક અને અમૃતગીત્મક "રવ" પદ કથ્યું, કે જેથી તત્પ્રવણે અત્યાર્થિ અને તત્પ્રાપ્તમગ સમ્પ્રાદાય, તેથી સ્વદશન્તોક્તિ યુક્તા છે. (૧૮-૧૯)

સ્થતન્ન-અથવા જેમ સ્વનો ભગવદિપ્રયોગમાં તત્ત્વરૂપગુણલીલાગાનાનુભવે કાલનિર્વાદ્ યથાકથચિત્ત થાય છે તેમ સ્વવિપ્રયોગમાં ભગવાનનો પશુ યથાકથચિત્ત કાલનિર્વાદ્ક સ્વસમન્ધિધર્માવિષ્કારદેહુચ્ચત પદાથેનિ "મણિધરઃ" ઇત્યાદિએ ગોપિકા કથે છે, ભગવાન મણિને ધરે છે તે મણિઓનું સ્વરૂપ ગોના આધિદેવિકરૂપને નિરુપ્ત, કદાચિત્ત તે મણિએ ગોને ગણે છે એ દેહુએ જે નિરુપ્ત તે તો વરુદ્ધસ્વરૂપગોપનાર્થ, વસ્તુતઃ તો

તે મિશ્રિત સ્વરૂપે અન્ય જ છે, જેમ કે સુવિદ્યારવરૂપે જોવાતલ છે તેમ આ મણિઓ પણ એતદ્વંતરવરૂપે તત્વરતાપે
 હોવાથી એતદ્વંતરવરૂપે તત્વરરૂપે છે, આ તત્વરરૂપે એતદ્વંતરવરૂપેનામે જણાવ્યું, “એતદ્વંતરવરૂપેનામે અનુક્રાંતિ
 ત્વાં” એતદ્વંતરવરૂપે પ્રકારે જણાવે છે ? “એમ આશકુંને તમ “કાવિદ્યારવરૂપેનામે” પદે કહે છે કે ભક્તવરૂપેનામે જ
 મુખ્ય છે નહિ કે જોગવરૂપેનામે અન્યથા તેઓ “કાવિ” પદ ન વે, તેથી જ કાવિદ્ય જ ગોત્રે ગણે છે અને
 સદા તો જોગિકાઓને જ ગણે છે એમ કથન થયું, ભગવાને આ એક કાવિદ્યારવરૂપેનામે તત્વરરૂપેનામે
 અભિચારી ભવ હોવાથી વિરકાકાસાધિતે તેનાથી સર્વાં કાવિદ્યારવરૂપેનામે હોવાથી તેથી પણ અધિકારીગણ
 કાવિદ્યારવરૂપેનામે “માસવા ત્વિનગ-મતુસરયા” પદે કહે છે, હવે સ્વિકારવા તુલસીની માથાએ પ્રથુ ઉપવસિત છે,
 સંવૃત્તિપરેણમે તુલસીમાથાના જ ઉપવસિત થાય છે, હવે તમ હેતુ કહે છે કે જન માધ્યસ્યમુદસીગન્ધ દિવિત છે એ
 કથને એત-માસા સાહાર્થમગ્નીમનિન્ન-કૃદ્ધમન્વિલીલાસમન્વિતી છે એમ કહ્યું-લીલામાં તદ્વંતરવરૂપેનામે અન્ય
 અને તાત્કાલિકમગ્નીમન પછી માથામાં હોવાથી સાવિત્રીભાવજનિત સ્વેદે તત્કાલિકમગ્નીમન તદ્વંતરવરૂપેનામે
 તત્વરવરૂપેનામે સર્વીલાસુતર-ધાને તદા પ્રથુ તલ્લીલાસક હોવાથી પ્રથુને તદ્વંતર દિવિત છે એમ કહ્યું-તેથી વિરકાકા
 એતદ્વંતરવરૂપેનામે કાવિદ્યારવરૂપેનામે સ્થિત થયે, તથાપિ એતદ્વંતર વ્યભિચારી ભવ હોવાથી યુનઃ માલાસુતર-ધાન
 સતે તત્વર-મગ્નીમન વિના “વિષ્ણુકાવિ” એ તલ્લીલાસક પછી કિષ્કાવિનિર્જન “મણિ” પદે સ્થિત કહે છે,
 “મણિ” ત્વથી તલ્લીલાસકુલોભાવ છે, તે પ્રથુથી અન્યતર-તદ્વંતર હોવાથી તે પ્રથુમાં ભગવાનનું પણ
 સેવકવરૂપેનામે તુલસીમાથાના ઉપવસિત થાય છે-અને “અનુવરતે” ભગવદ્વિજ્ઞાનસાર ભગવદ્વરૂપેનામે સ્થિત
 થાય છે-તેથી તલ્લીલાસક પ્રથુથી અનુવરના અંશમાં ભુવરૂપાપન અને તલ્લીલાસકિતિ વેલુગાન એમ આ ગાન
 આકરિત છે, કારણ કે તલ્લીલાસકિતિ તે ગાન ઉપજ છે, અને તેથી જ તે ગાનનું કવચુતનામકર
 પૂર્વેનિક્ષિપિતાદરેકસુવરૂપેનામે કહ્યું, અને તે વેલુસુવર તદાદ્યારથી અન્યવસિત થાય છે તેથી તલ્લીલાસક પછી
 પૂર્વનાદભાતકાર્યેકસુવર હરિણીગાન “વેલુસુવર-વિચિત્રા” પદે કહે છે, “સવ” પદે તે નાદનું અન્યતર-તદ્વંતર
 સ્થિત કહ્યું, તેથી નાદવરૂપેનામે હરિણીગાને ભગવદ્વિષય આત્મિકભવ અન્યરૂપ છે અને ભગવાને જ
 તદ્વંતરવરૂપેનામે અન્યતર-તદ્વંતર છે, તેથી ઉભાપર-તદ્વંતરથી નાદ અન્યતર-તદ્વંતર છે, આ આત્મિક
 ભગવદ્વિષયી જ કે ? “એમ આશકુંને તમ “કૃષ્ણ-માસત” પદે કહે છે, એ આત્મિક ભગવદ્વિષયી જ
 ન હોય તો ભગવાને જ તેની આત્મિક થાય એમ જાન ન હોય, અને ત્યારે ભગવદ્વિષય અર્થને તેઓ
 ઉપવિષય થાય નહિ, “એમને સ્વમાં હરિણીગાન વિદ્યમાન હોવાથી અને ભગવાનમાં સ્વસભ્યતાપાત્રતા તેમને
 નહિ હોવાથી ભગવાને જ તદ્વિષયી આત્મિક અને ભગવાને જ તે આત્મિકાનિ એમ જાન કહે પ્રકારે” એમ
 આશકુંને તમ “વચિત્રવિચિત્રા” પદે કહે છે, રવે તેમનું વિષય વચિત્ર થયું, અને તેમ થયું તેથી જ
 તદ્વંતરવરૂપેનામે ધર્મ અને “વચિત્ર” સ્વમાં સ્વભાવિભાવરૂપેનામે અને સ્વભાવિભાવરૂપેનામે થયું, અને તે વચિત્ર
 ભગવાનમાં સ્વસભ્યતાપાત્રતા તેથી ધર્મ તેથી તેમનું ભગવદ્વિષય ઉપવેશન થયું, અને “ઉપવેશન”ને પણ ગમે “કથને
 અનુભવને ઉદ્યાન-પારકાવ, તેથી આ જ “વિચિત્ર-વચિત્ર”, ભાતો વિદ્યમાન સતે તેમને ત્વજીને ભગવત્સમીપરવેશન કહે,
 પ્રકારે” એમ આશકુંને તમ “કૃષ્ણ-વચિત્ર” પદે કહે છે, યદાપિ સર્વસંજ્ઞાન છે તદ્વિષય સ્વમાં અનુભવિત-
 વિભાતિપનાયિકાભવરૂપેનામે અને ભગવાનમાં સ્વસભ્યતાપાત્રતા તેથી સ્વમાં ભગવદ્વિષયવરૂપેનામે “કૃષ્ણ-વચિત્ર” ત્વરૂપેનામે
 તેમને ધર્મ અને તેથી કૃષ્ણવચિત્ર જ તેમનું ઉપવેશન થયું અને તેથી જ ભગવાનમાં “કૃષ્ણ-વચિત્ર” ત્વરૂપેનામે
 તેમને ધર્મ, “અનુભવ” કથનથી પૂર્ણભાવદાઈથી ભગવાનની સ્વભાવ-તરૂપેનામે પણ સ્વયં પણ ન જઈને તલ્લીલાસક
 ઉપવેશ છે એમ જણાયું, “એમ-ધર્મમાં પૂર્ણતા એનાવી યોગતા કહે પ્રકારે” એમ આશકુંને “હરિવન” પદ
 કહે છે, આ હરિણીગાને તે પૂર્વ ભગવાને સ્વમાં સ્વભાવ-તરૂપેનામે “કૃષ્ણ-વચિત્ર” છે તે પ્રિયમીલન
 સ્વેદે સ્વયં છે, તમ “ગાય-ધર્મ” કથનથી એતદ્વંતર તત્વરવરૂપેનામે મગ્નીમનિન્ન-કૃદ્ધમન્વિલીલાસકુલોભાવરૂપેનામે
 સર્વ ભાવના આવિભાવથી તે હરિણીગાન પ્રથુના કૃષ્ણવચિત્ર થયે તથા છે તેથી “હરિણી” પદે તેમની પૂર્ણતા
 સર્વભાવના આવિભાવથી જણાયી અને તે જ “ગાયિકા” પદે “એમ સ્વભાવ-તરૂપેનામે” પ્રકારે “વચિત્ર-વચિત્ર”
 અન્ય પણ સભ્યતાપાત્રતા કથા, જેમ કૃષ્ણવચિત્રમાં મુદગમનાવરૂપેનામે “પ્રકાર વિષય-વચિત્ર” સ્વેદિકાવિત્ર
 મુદગમનાવરૂપેનામે સર્વ ભગવદ્વિષય રિષતા થયાં હતાં તથેવ તેમની સ્થિતિ અનુદા છે “એના
 “વિચિત્ર-વચિત્ર” પદ કહ્યું, “તદ્વંતર-વચિત્ર સતે પણ “વચિત્ર-વચિત્ર” કહે પ્રકારે” એમ આશકુંને કહે છે કે

તાત્પર્યમાં કહેતા, 'ક્રિત્ય' ક્રિયાદિએ તે જ પદનો વાચ્યાર્થ કહે છે, ક્રિત્ય પ્રથુ પ્રથુઓના નર્મદ છે, જે ક્રિયા પ્રથુ અનેકુલ હોય છે તેઓ જે જ પ્રકારે રિત્ય થાય તે જ પ્રકારે પ્રથુ લીધા કરે છે, આથી સર્વ જન-નર-નરુપમાં પ્રથુ-લીનામાં હેતુ કહેતા, 'નર-નરુપ'ના પ્રાપ્તલીનામાં હેતુ કહેતા, અને, 'પ્રથુ'પ્રિયપદાદ્ય પ્રથુ હેતુ છે તેથી તેના પ્રથુ સમુચ્ચ કરવો, જન જ લીધાસકિતને ક્રિયા તે વિદ્યાર્થ અને જન જનકોડા પદક્રિયા અને, વેલુવાનક્રિયા તે વિદ્યાર્થ નરુપને, અનુપા-અનુક્રીમાંનાક્રિયા-વાદાનિ, ઉપરોમ ન આપ, વિદ્યાવાન, વરીકર્તવ્ય છે તત્ત-વિદ્યાવાનમાં-વાયુ વિદ્યોતપાદ છે-વિદ્યાસાધ્ય હોવાથી, ગાનુત્પ્રથુ વિદ્યાત્વ અને તેથી-એતુપ્રાપ્તિપદમાં "અનઃ કાપાગ્નિમાહુતિ ા પ્રેરયતિ, આરુતમ્". ઇત્યાદિ પ્રકારે સ્વરોપસિતિરુપથી અને સક્રીયતામાં પ્રથુ તેમ નિરુપથી-વિદ્યાવાનમાં અનિવિદ્યોતપાદવાયુ છે-અને તત્ત્વાધારણ-ગાનાધારણ આયત્ત દેવ છે-દેવો વિદ્યાધારણુ ન છે-અને તત્ત્વ, પ્રથુ ઉપરેવાયુ અનીઓ નરિવિદ્યાપ્રકટનપર છે-દેવોમાં પ્રથુ આ ઉપરેવાયુ ન-ક્રીઓ નરિઃકર્મને સર્વ જનવિદ્યાર્થ વિદ્યાને પ્રકટ કરે છે તેથી અન્ય દેવોની અપેક્ષાએ ઉપરેવાયુમાં આ વિરોધ કહેતા, પ્રથમતઃ કારણપ્રથુ વાક્યને નિકરે છે ક્રમ-અનુપાદ્ય જે પ્રકારે 'અનુકૂલ' થાય તે પ્રકારે ઉપ-સમીપે-વાય છે અને 'અનુકૂલ' અર્થાત્ ક્રમસમીપમાં દિત-ક્રમપ્રથુ-માત્ર તે પ્રકારે વાય છે, આ પદે શૈલ નિકરું, 'અથવનરપરી' સદિત્ત એ વિરોધે મહાનસમ્યગ્ની-રપરી વાક્યું સૌરવ્ય કહેતા, આથી આ વાયુ દાક્ષિણ્ય છે એમ નિકરું, અનુપર્વત પ્રથમ પ્રથુ થયો, કહે દિતીય પ્રથમમાં 'મલવન' ઇત્યાદિએ શૈલ અને સૌરવ્ય પ્રથુ નિકરું એમ 'અનુકૂલ' ઇત્યાદિએ વિરોધે કહે છે કે અથવા ભગવત્વરુપમાં દત્ત મલવને-અને-સહભાવથી અધિકૃતૈલનિકરુપને અનુકૂલ કહેતા, તેથી 'અનુકૂલ'તનો અર્થ 'દિત્ત' કરવો, અથ 'અથવનરપરી'નો અર્થ 'અથવનવત્ રપરી' કરવો, અને આદ્ય પ્રથમમાં 'મલવનસમ્યગ્નિરપરી' અર્થ થયો તેથી 'મલવનરપરી' સુરણિ' એમ અર્થ સિદ્ધ થયો, અને દિતીય પ્રથમમાં-મલવનવત્ રપરી' પ્રથમમાં-વાક્યું શૈલ અને સૌરવ્ય પ્રથુ "અથવનરપરી" પદે સિદ્ધ થયું, તેમ સતે તત્ત્વ સર્વને જ અથવનવત્ સમપાદરો એમ "આનવત્" પદે કહે છે, આદ્ય પ્રથમમાં વાયુ ભગવાનના પ્રથુ ભાવનો ઉદ્દેશ્ય છે અને દિતીય પ્રથમમાં વાયુ તત્ત્વ અનુકૂલ જ ભાવોતપાદ છે, સ્વરોપ-સુચરે જે પ્રકારે સમમાન થાય તે જ પ્રકારે વાય છે તેથી અતિરચતા સ્વિતા અર્થ ઉપરેવાયુ-અનુપર્વત ન-તિઓ-પ્રાપ્તિનિરુપ થયા-તેથી આદ્ય પાદક અને પૂરક પ્રથુ શતા ક્રીતિનિકરુપ થયા-વે પદમાં અર્થ 'ભગદીપ', તામસાજસાત્તિક વાગ્ધીપતિપદમાં સદિત્ત તે ભગદીપ અનુપર્વત પરિવર્ત, વાદાસિદ્ધિલક્ષ્યને તાદલ સતા પરિવર્ત, એ જ 'વાદાસીત' ઇત્યાદિએ સ્પષ્ટ કર્યું, સર્વત્ર જ તેમણે અપેક્ષિત કર્યું. (૨૦-૨૧).

આમાસ—એમ અણાતીતમાં—નિરુપ્ય અણાતીતપ્રમાણમાં—અણાતીતના—નાદિશૈવ અણાતીતપ્રમાણને—નિરુપીને
પ્રમાણપે—કેવલ ભગવાન પુંજી જ ન રીત કહે છે,અને ભાવભેદથી વચગીને ભેદ છે,સ્વરૂપતઃ ભેદ તો પ્રાપ્તિ છે એમ પૂર્વે પણ
નિરુપ્યું છે, તેથી નિરુપ્ય આદર્શ—નિરુપીને કહે છે—એમ સમાનવર્તુકલ ભણ્યું.

यत्सलोऽग्रजगवां यदगन्तो यन्ममानस्यरणः पयि पुनः ।

कृत्स्नगोधनमुपोद्वा दिनान्ते शीतयेषुरनुगेदितकोर्तिः ॥ २२ ॥

उत्सवं' अमर्यापि' दृशीनामुत्सवन् स्वररजश्रुतिवत् ।

दिसस्येति सुहृदाश्रय एव दीपकोजठरभूरुराजः ॥ २३ ॥

अक्षरायं—नञ्भोजं वात्सल्ययुक्तं अमङ्गलं गीतवेष्टं अनुजेतिद्वितीति, पथभां
 दुष्टेभ्यो न-यमानयश्च पुनरन्यथुहितस्यै देवकीवज्रण्यं कां हिरुद्राजं दितान्ते
 दुष्टभोगेधनने उपवर्तते अमङ्गल्ये इतिना उत्सवन्तं ईशधनं करता करता नो आये
 ॐ ते सुहृदो न आशीर्वादनी दित्ताभ्यः (२२-२३)

કચ્છાલયાન—ભગવાન ગોધા કુદરત ગોધામાં જે સમાવયન કરે છે તે કૃષાને જ, અન્યથા એકા પશુ લીસામાં બાપુવા ને મુક્તા થઈ જાય,એકેકેકાશુલ્લેખીબારસ નિરવધિ નહારસ હોવાથી એકન નિરુભતા તે ગો આતમાને પંચુભા નભે નહિ તે અન્ય તે કાષ્ટે જ સુરં આવ નિજગર્ભી પદમાં પશ્ચિમી અર્થે વિપતતા છે અને તેથી તદિયવકલાસવપુત્રાન ભગવાન છે. અર્થાદે ભગવાન પ્રજના અને ગોના ઉપરિ વત્સલ-પ્રીત-છે, અન્યથા-એ ભગવાન કૃષાને ગોધામાં

ગોકુલનું સમાનયન ન કરે તો તાદશ કૃપાના અભાવે-એકા પશુ લીલામાં વ્યાપ્તા ગો મુક્તા થઈ જાય, 'મન'પદ ગોપિકાવાચક છે એ આશયે 'તથા' ઇત્યાદિ કહે છે કે તેમ જ એકા પશુ લીલામાં વ્યાપ્તા ગોપિકા પશુ મુક્તા થઈ જાય, પરન્તુ કૃપાએ જ ભગવાનનાનુભવાર્થ તેમ ગોધર્મા ગોકુલનું સમાનયન કરે છે, અતઃ હેતુ 'પદમનઃ'પદે કહે છે, 'પત્' કારણ કે અચને-પર્વતને-ધારે છે, એ કૃપાએ ભગવાનનાં દાન ન કરે સારે તો ગોવર્ધનોદરણ ન કરે, આ-ગોવર્ધનોદરણરૂપ-ભગવન્માદકરમ સર્વજનીન છે એમ જણાવવાને "પથિ વૃદ્ધે વન્દમાનચરણઃ"પદ કહે છે, 'વૃદ્ધ' અર્થાત્ સર્વતોનિપુણ, ભગવાન બહુએ જ સેવ્ય છે તેથી વૃદ્ધો પથમાં ભગવાનના ચરણને વન્દે છે, એથી દુરન ગોધનને ઉપવહીને તતઃ-વનલીલા-પૃથક્ કરીને વા ઉપ-સમીપે-સમાહરીને-અગ્રે વનસ્થિતિ અયુક્તા હોવાથી અને લીલાન્તર ચિત્રીકૃત હોવાથી-રાત્રિએ સ્વામિનીઓએ સહ લીલા ચિત્રીકૃત હોવાથી-શ્રમાપનોદનાર્થ અને મનરચના સાપનાર્થ "દિનાન્તે" ભગવાન 'ગીતવેણ' થયા, આ નાદનું દિનાંતપ્રમેયનકાર્ય અગ્રે-અગ્રિમ યુગસમાં-વંકતવ્ય છે, ગોપિકાને જ કૃતાર્થા કરે છે એમ નથી પરન્તુ ગોપોને પશુ કૃતાર્થા કરે છે એમ જણાવવાને તત્કૃત સ્તોત્ર "અનુગેહિતકીર્તિઃ" પદે કહે છે કે અનુગે-સેવકે-ઈડિતા છે કાર્તિ જેમની એવા 'અનુગેહિતકીર્તિ' ભગવાન છે, આથી જેમ દિવસે ગોપિકા તેમ રાત્રિમાં ગોપ પશુ ગાન કરે છે એમ કથન કર્યું, અન્યથા સર્વનો નિરોધ ન થાય, એતાદશ નાદનું કાર્ય સ્વયં જ જાણે છે તેથી સ્વયં ભગવાન જ કરે છે-નાદે કરાવતા નથી-એમ "ઉત્સવ" ઇત્યાદિએ કહે છે, અમરુચે મનરચની દગના ઉત્સવને ઉત્તેતા ભગવાન આશિષ્વી રિત્સાએ આગમન કરે છે એમ સમજવું છે, 'અમરુચઃ' પદના અમયુક્તા રુદ્ધ-કાન્તિ-એમ આખ્યાનમાં ભગવાનને અમ છે તથાપિ અશ્રાન્ત હોવાથી રુદ્ધ-કાન્તિ-પણ છે તેથી 'અમયુક્તા રુદ્ધ' એમ કથન કર્યું, 'ભગવાનને અમ નથી' એ પક્ષમાં 'અમનું અમ પ્રદર્શનમાત્રપરત છે, પરન્તુ ભગવાનને અમ છે એ સિદ્ધાન્ત છે, કારણ કે "ભર્તા સન્ બિધમાણો બિભર્તિ" "એકા દેવો બહુધા નિવિષ્ટઃ" "વા ભાર્ તન્નપતે સ ભર્તુ નિધાય ભાર" પુનઃ અસ્તમેતિ"એમ શ્રુતિ છે અને ભગવાન સર્વધર્મામ્રવ છે, ત્રિલોકસર્વધર્મામ્રવથી અશ્રાન્ત પણ છે, પરન્તુ કેવલ અશ્રાન્ત જ છે એમ તો સર્વથા નહિ જ, અમ સુખાત્મક છે એમ અપર દીકાકાર કહે છે, તે 'અમસમગ્નિધિની રુદ્ધ' વે 'અમરુદ્ધ' આ આખ્યાન 'અમ સુખાત્મક છે' એ પક્ષને અનુસરે છે, નાયકજના અમરુદ્ધ ઈશોની હિતકારિણી નથી તથાપિ અમારી તો હિતકારિણી જ તે યદ્ય એમ "દશીના ઉત્સવમ ઉત્તયન્" પદે કહે છે, દશિ અર્થાદ દર્શન, જે ભગવાન શ્રાવત ન થાય સારે તો શીઘ્ર મમન કરે અને તેથી દષ્ટિ-દષ્ટિસમગ્નિધિની-દર્શનજનિતા-પરમાનન્દચન્તિ તેજને ન થાય એમ 'નેત્રાણી'પદ અત્ર શેષ માનવું, અને તેથી મૂલમાં "દશીનાં" પદનો અર્થ-"દશીનાં સમગ્નિધિનાં નેત્રાણી"-કરેલો, "ઉત્તયન્" પદનો-અર્થાદ 'ભાર્વ નયન્' પદનો-આ આશય છે, સદ્ગીતમાં જે આનન્દ યાવાન રિયત છે તદ્દેક્ષાએ પણ અધિ આનન્દ કર્યો, ભગવત્કીર્તિના સર્વપુરુષાર્થદાતૃત્વાર્થ પ્રકાર વદતા શ્રીશુક "પુરરજશ્ચરિતસહ"પદે અમને ઉપપાદે છે, કીર્તિરૂપા સમૂહાં પુરુષાર્થ વક્ષમાણ હોવાથી સમૂહાં પુરુષાર્થસ્થાપનપ્રારે પુરુષાર્થદાન છે, આશામાં પુરુષાર્થસ્થાપન પુરુષાર્થલીલાનુભવાર્થ છે, તાદશ લીલાનુભવ તો શ્રમાભાવે શીઘ્રમમનથી થાય નહિ એથી અમ છે એ ઉપપત્ત છે એ ભાવે શ્રમેપમાદન કહ્યું, ગોપુરની રજે છુરિતા-આપાને છે સહ-માલા-જેવની એવા 'પુરરજશ્ચરિતસહ' પ્રભુ છે, અતઃ "અતઃ માલાઃ" એમ જે જહુરચન કહ્યું તે "કુદદામ"પદમાં અનેક પ્રકાર કથ્યા છે તેથી કહ્યું, વાયવચ્છાદ ઉદ્ગત રેણ રિયર નથી તેમ નિવત પણ નથી, પુરજ્જત રેણ તો તેવો જ છે, પુર જ ગો અને પ્રદેત્ત હોવાથી 'ગો'પદનું પ્રદણ નથી-અતઃ વ્યાર્તક ધર્મે જ સમયવમાન હોવાથી 'ગો'પદ ધર્મે નથી કારણ કે 'પરમેષ્ઠો વા એકશઃ"શ્રુતિમાં તેમ-શકાનું જ અસાધારણધર્મેત-નિર્ણયિત છે, આથી-પુનઃ ગોતકયનથી-આ-પુર-પર્વ છે રજ અર્થ છે અને વ્યાપ્તિ કામ છે એમ નિરૂપણ કર્યું, અર્થાત્ 'પુરરજશ્ચરિત' પદે ધર્માર્થકામપુરુષાર્થ નિરૂપ્યા, પુરુષાર્થચય કીર્તિરૂપે નિરૂપ્યું, તેથી તેના વ્યુદાસારે 'ગ'પદ કહ્યું, કારણ કે આગમનનું તો કાર્ય મેહરૂપ આશીર્દાન આગમનનું તો જે કાર્ય તે "સુદદા" ઇત્યાદિએ કહે છે, સર્વ જ સુદદને-સમગ્નિધીને-સર્વા જ આશિષ્ દેવા છે એમ કહ્યું, કારણ કે ગોપિકાદાના સર્વમાં આનન્દપ્રવેશ છે, પ્રદર્શન "એવ"પદ કહે છે, કારણ કે 'એવ' એમ પુરિદર્શપ્રમેયથી સ્વમાં-ભગવાનમાં-લીલા યાપિતા થાય છે, ભગવાન એતાદશ છે એમ "એવ" પદે પ્રદર્શન કર્યું, સાધારણે સર્વના તાપનાશકત્વાર્થ ભગવદન્ત અસાધારણ ધર્મને 'દેશજાઠરજુકુસજ્ઞ'પદે કહે છે, "અતિતિવંકા અતિતિયોઃ અતિતિરન્તરિહ"શ્રુતિથી અતિતરતારત્યથી દેશી પુરુષા છે અને યુગાં અચય ચન્દ્રોદય અપેક્ષિત જ છે, પરન્તુ યુગે વિશેષ રૂપ મળ્યું તેથી

અન્ન પશુ વિશિષ્ટ કાર્ય કરે છે, લૈકિક-ધર્મજનિત-તાપ અને આધિભૌતિકાદિભેદભિન્ન રહેન્દ્રપાત્રમનિષ્ઠ વિવિધ ભગવદિરહજ તાપ છે, લૈકિક અન્ન તો લૈકિક જ તાપને નિવારે છે પરન્તુ આ તો ભગવદિરહજ વિવિધ પશુ તાપને નષ્ટ કરે છે, અન્ન 'વિવિધ' અર્થે પદમાં 'અપિ'પદે તેનું ગૌણત્વ સ્થિત છે, તેથી પૂર્વોક્ત આનન્દાત્મક ઉપપાદુ, દેવકીજરણી અને-પ્રકટ થાય-ને 'દેવકીજરણી', દેવકીજરણી જ ઉરુરાજ, જેમ અન્ન દિવાદિમાં ઉદિત થાય છે પરન્તુ ખતિ તો નક્કરોના જ છે તેમ અન્ન પ્રભુ શ્રીદેવકીનીમાં ઉદિત થયા પરન્તુ સુખદ તો અમારા-શ્રીગોપીજનના-જ છે, આ 'સર્વ' કાર્ય લેખનાદિસાધ્ય છે એમ પ્રકરણિયો-લેખનાદ પ્રકરણી છે તેથી-અણુપુ, પ્રકરણ છે સ્વગત જેનું તે 'પ્રકરણિય'.

હવે અન્ન-અથવા આ ગોપિકા તો ભગવદિરહે આત્મા છે તેથી સ્વાલિખિત પ્રકારે તદ્દર્શનું વિના આ ગોપિકાએ તો ઉત્પત્ત્ય હોતો નથી તેથી આત્મા જ રહ્યાં પરન્તુ નેત્રને તો દર્શન સુખ્ય તેથી દર્શને જ ઉત્પન્નભવન કર્યું, અને તેથી 'આત્મદર્શીનાં' પદમાં 'આત્મા' જે અર્થે તેમનાં નેત્ર' એમ સમાસ જણવે, 'આત્મા'સ્થાને-આત્મ'સ્થાનેમાં ધરવ પશુ જાન્ય છે, કેવલ દસિયું જ આત્મત્વ વિવક્ષિત નથી, કારણ કે પ્રકારનાતરે પશુ સ્વામિનીએ તત્ત્વરૂપરસારવાણતી હોવાથી સર્વ જ ધ્વનિયતું આત્મત્વ સમ્ભવે છે, તે જ સમયે સર્વ જ ઉત્પન્નમાં તો આસિયના અનભીષિતત્વે અને તદ્દિસેક્ષિત પશુ અનુપપન્ના થાય, દસિયો ઉત્પત્ત્ય બદિ: જ છે, અતત્ત્વત્વતું તો અધિકરણ મન છે, અને તે મન તો પુત્ર ન હોવાથી તેનો-મનનો-ઉત્પત્ત્ય તો ધ્રુવો નથી પરન્તુ અમે સમગ્રગ્રામમિત્તદર્શને થયો એમ જણાવવાને 'જીર્ણ'પદ કર્યું, જેમ 'ગોપ્યો દિદક્ષિતદર્શાવધમન સમેતઃ' એમાં દર્શનાનન્તર પશુ દર્શનું દિદક્ષિતત્વ છે એમ અન્ન પશુ જાણ્યું, અને તેથી જ 'દર્શીનાં'એ સમ્ય-ધર્મક્રમી પશુ ઉત્પત્ત્ય દસિયુજનમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે, તત્ત્વ પશુ ભગવત્કુલનયનોક્ષિત એ તેમનો-ગોપિકાનો-અદિત્તત્વ પશુ તદ્દર્શનત્વભાવથી પ્રિયપ્રાપ્તિ છે-નહિ કે રવત: જ એમ જાણ્યું, અને તેથી જ અમર્યુતું પશુ ઉત્પત્ત્યકરણત્વ યુક્ત છે, અનપથ ચિદાદ્ દત્તકેરિકા આ ગોપિકાને પ્રિયતમમાં આશ્રયપત્રનિરીક્ષણે અગ્રિમરસપ્રતિબંધક્રમીએ ઉત્પત્ત્ય ન થાય પ્રત્યુત્પત્ત્ય પૂર્વોક્ષાએ અધિકરતર એ જ થાય, કિન્તુ અપાપનોદન અમારા વિના અન્યે પ્રિય કરાવતા નથી, અતઃ પર અમે તે અપાપનોદન કરીશું, તેથી અમર્યુતું ઉત્પન્નોત્પત્ત્ય યુક્ત જ છે, અપાપ કાલિત્વનિરુપણે પશુ સ્વમનોદરથના અપ્રતિબંધકત્વથી ઉત્પન્નોત્પત્ત્ય છે એમ પશુ જાણ્યું, આ થય પશુ તો અનપાપિકાવિયયક હોય તારે તો હુનેા દત્તત્વ 'મ થાય' એમ આશુકીને 'પુરસ્કરણિય'પદે તે અમર્યુત અનપાપિકાવિયયકત્વ નિરીક્ષે છે કે જે અનપાપિકાવિયયક પશુ આ અમર્યુત હોય તારે તો સમગ્ર તદ્દર્શન જ હોય પરન્તુ પુરસ્કર ન હોય, રમ પશુ જે આગમનસામિક હોય તારે તો તેમ પશુ સમભવે પરન્તુ રજ તો મિરકાલીન છે એમ જાણ્યું વપાને 'હુરિત'ત્વ કર્યું કારણ કે અપકાલે હુરિતત્વો સમ્ભવ નથી, તેથી અમર્યુત અનપાપિકાવિયયક નથી એમ સિદ્ધ થયું, કિન્તુ તો અનપાપિકાવિયયક અમર્યુત હોય તારે તો માથા પશુ ન હોય-પ્રકરણ કે કીકામાં આજા અન્નારાપ છે-તેથી જાણ્યું છે-અપ્રતે-સુહૃદને-આશિયની કિસાએ અપરજન કરે છે, 'એતિ'પદે આશ્રમનક્રિયામાં અર્પણિત થયું તેનું જ જાણન કરે છે, અન્ન આજા છે, કર્મ કર્તા 'અભીષિતત્વ' હોય છે તેથી અન્ન-મનદિવામાં-ભગવત્કુલત્વથી તત્ત્વોપિતત્ત્વ અપાપ જ છે-અનપત્ત્ય નથી-અર્થાદ્ 'એતિ'દિવામાં કર્તાતું અભીષિત કર્મ અમે જ છીએ અનપા 'મનમ એતિ' એમ કર્યું હોય, યદપિ ભગવાનને સર્વનો જ નિરોધ ચિકારિત છે તેથી મર્યુતું પશુ અભીષિતત્વ છે તથાપિ 'અભીષિતત્વ'ત્વલક્ષણ અતિશય તો અમારામાં જ છે તેથી તેમ કર્યું, તત્ત્વદર્શન જ 'એતિ'પદે કર્યું છે, કારણ કે દેવકી સર્વમાં નિર્દુષ્ટ છે અને તે દસિયુનાયકત્વે અત્તર્ભાવેવ્યભાવ 'દેવકીજરણી'પદ કર્યું છે, કારણ કે દેવકી સર્વમાં નિર્દુષ્ટ છે અને તે નિર્દુષ્ટ દેવકીના જરમાં-હરગા-પ્રકટ પ્રથમ પશુ તથા-નિર્દુષ્ટ-છે, તેથી અન્નત્તર્ભાવેવ્ય નથી, તાદશ અન્નારામાં જ છે તેથી તેમ કર્યું, વિરોધ' એમ આશુકીને 'ઉરુરાજ'પદ કર્યું છે, અન્નત્તર્ભાવેવ્યમરહિતનિરીક્ષણે-જરણીને આપમાં કો વિરોધ' એમ આશુકીને 'ઉરુરાજ'પદ કર્યું છે, અન્ન અન્ન દર્શી જ સર્વના તાપહરક છે પરન્તુ ખતિત્વે અતિનિકટે તાપહરક તો અમારા જ છે એમ જાણ્યું અન્ન પશુ સર્વના તાપહરક દર્શી જ છે પરન્તુ ખતિત્વે અતિનિકટે તાપહરક તો અમારા જ છે એમ જાણ્યું વિરોધ સિદ્ધ થાય છે, અન્ન જેમ નક્કરમર્યુતમાં સ્થિત કરે છે અને નક્કરમર્યુતે જ રાજમાન અન્ન જેમ સર્વતાપનિવરક છે તેમ આ અન્ન પશુ અમારા સદાશમાં સ્થિત કરે છે અને અમારાથી જ રાજમાન સર્વતાપનિવરક છે એમ 'ઉરુરાજ'પદે ચોતન થાય છે. (૨૨-૨૩)

આમાસ-સાધારણી લીલા કથીને ગોપિકામાં જ વેણુકૃતા ભગવાને જ જનિતા લીલા “મદ” ઇત્યાદિ યુગલે કયે છે,

મદવિધૂણિતલોચન ઈષન્માનદઃ સ્વસુહૃદાં વનમાલી ।

યદરપાણ્ડુવદનો મૃદુગણ્ડે મળ્દયન્ કનકકુण्डललक्ष्म्या ॥ ૨૪ ॥

‘યદુપતિદ્વિરવરાજવિહારો-યામિનીપતિરિવૈષ દિનાન્તે ।

સુદિતવક્ર સપયાતિ દુરન્તે મોચયન્ વ્રજગંધાં દિનતાપમ ॥ ૨૫ ॥

અક્ષરાર્થ—મદવિધૂણિતલોચન સ્વસુહૃદના ઈષન્માનદ વનમાલી યદરપાણ્ડુવદન કનકકુણ્ડલલક્ષ્મીએ મૃદુગણ્ડને મણકતા દ્વિરવરાજવિહાર સુદિતવક્રનું યદુપતિ દિનાન્તે યજ્ઞગોતા દુરન્ત-દિનતાપને મૂકાવતા યામિનીપતિવત્ સમીપમાં આ આવે છે ! (૨૪-૨૫).

શ્લોકવાચન—સુદિતવક્ર યદુપતિ ઉપવાન કરે છે, પૂર્વોક્ત જ વેણુનાદ અત્ર આણ છે, વેણુનાદે અન્યત્ર તો કૃત કાર્યનું કથન પૂર્વે થયું, અત્ર ગોપિકામાં જ કૃત કાર્ય-કથાવ છે એ વિશેષ છે, પૂર્વે દશ લીલા નિરૂપી તે સર્વે અરમ્ભઈ જ છે તેથી ભગવાનને દશમા વિશેષણ અર્થે છે, એક જ ભગવાન ઉત્તમત્વ છે તેથી યુગલવે-લિલયુગલવે-પણ અત્યન્ત વિભાગ નથી-‘જનાતિ-ભગવાન’ એવે જનાત્યેવ ચ હરિઃ’ એટલે જ કલ્પ વિભાગ હોવાથી આ યુગલનો પૂર્વ યુગલથી વિભાગ નથી-સર્વો જ લીલા ગોપિકામાં છે એમ વ્યુત્પાદે છે કે સર્વત્ર જ વેણુનાદમાં રજોયુગ્મ મુખ્ય હેતુ છે, વેણુનાદમાં સર્વત્ર રજોયુગ્મ મુખ્ય-ઉદ્દીપ્ત રસભાવ-છે, કારણ કે રસભાવ ઉદ્દીપ્ત સતે જ, વેણુનાદ થાય છે અને તેથી અરમ્ભઈ ક્ષિતિ તે ‘હેતુ’એ તત્કાર્ય પણ અરમ્ભઈ જ, અન્યત્ર તો પ્રાસંગિકત્વમાત્ર છે, તે વેણુનાદ અરમ્ભઈ ક્ષિતિ થયો-અરમ્ભદિપયક જ ઉદ્દીપ્તરસભાવ થયો-એમ ‘મદવિધૂણિતસોચન’ પદે કયે છે, અત્ર સ્વાનન્દરિચિતિએ-પૂર્વાનુભૂત આનન્દની સ્વર્માં રિચિતિએ-પૂર્વાનુભૂતવિવિપનાયિકાવિવિધવિલાસસ્મૃતિધારાજનિતાનન્દસન્દોહાનુભવ પૂર્ણવિભોધરૂપ ‘મદ’ છે એમ કથાવ છે, અને તે પૂર્ણવિભોધ ઇતરવિસ્મરક હોવાથી મદરૂપ છે, તે મદ જેમ અધુના આપનામાં-સીંગાપિકાઓમાં-છે તેમ મારામાં-પ્રભુમાં-પણ-આપના સમન્વધની સ્મૃતિએ જ છે-નદિ કે અન્યનાયિકાવિવિધી ક્રિયાએ પણ-એમ જણાવવાને જ્ઞાનપ્રાપક નયનામાં જ મદ પ્રદર્શનથી, મારામાં-જ્ઞાન પણ ભવતીમાત્રવિવિધ-આપના જ સમન્વિધ જ નદિ કે અન્યવિપયક પણ-છે એમ જણાવવાને ‘વિધૂણિત’ ત્વ કથ્યું, તાદગ્ બહિઃપ્રસારનું રૂપ લોચનને હોતું નથી તેથી ‘વિધૂણિત’ ત્વ કથ્યું, મદે વિધૂણિત છે લોચન-જેનાં એવા ‘મદવિધૂણિતસોચન’ પ્રભુ છે, ‘મદ’ના અર્થ ‘સ્વાનન્દરિચિતિએ-પૂર્વાનુભૂત સ્વાનન્દની સ્વર્માં રિચિતિએ-પૂર્ણ અવભોધ’ એમ જે થયો તત્ર રજોયુગ્મ અને પૂર્ણવિભોધ એક જ છે એમ જણાવતું, તે ‘મદ’ જ્ઞાનમર્ગમાં-લોચનમાં-જ છે એમ પ્રકટ કરવાને સર્વ વિપયોને વ્યાપ્ત કરવાને ‘વિધૂણિતસોચન’ ત્વ કથ્યું, આ ભગવન્નિધિ ધર્મ નિરૂપ્યો, પ્રચુરસમવતીને-તત્ર પણ દિવસે ક્ષિપ્તધાને-ત્રિપદર્શને, તત્ર જ આત્મપ્રવેશ થાય તેથી તદભાવાઈ માનવું ઈષદ જ જ્ઞાન કરે છે-સમ્માનના કરે છે-કે જેટલાં માને તેમની પૃથક્ રિચિતિ થાય એ આશયે “સ્વરૂપરિચય” પદ કથ્યું, યદા ઇત્યવધિ પૃથક્ રિચિતિ યદિ એ માને માન સમ્ભવે છે તથાપિ ગોપિતાર્થવાને જ્ઞાન ઈષદ જ થાય છે તેથી ભગવાન ઈષન્માનદ છે, અને તેથી તે અધારા ગમ્ય થાય છે એમ જણાવ છે, અમ્યત્વમાં હેતુ સમ્માનના છે અને અધુના જ તેમ નદિ કરવામાં હેતુ સમ્માનતાનું ઇતિ છે એમ વિભેદ છે, અથવા ઈષત્ પણ માનને ઉત્તરાધને ખરડે છે, યદા પ્રચુરસમભાવ જ ‘મદ’, તે મદે જેમ તે ‘વિધૂણિતસોચન’ તેમ ઈષન્માનપણુ એમ પૂર્વવદ અર્થ કર્યો, ‘યદા’ ઇત્યાદિએ ‘પૂર્ણવિભોધ’ પદનું અન્તે આ અર્થોન્તર કથ્યું, યદવિ એતાદશો-ભગવાનેન્તો સ્વપ્રિયાને પૂર્ણ જ સમ્માનન કરત્ય છે-‘ઈષન્માનદ’ પદના અર્થના પ્રથમ પદમાં ‘યદવિ’ ઇત્યાદિ કથન કરીને આ ચોક્કસ-તથાપિ મધ્યે માર્ગમાં દર્શન અન્ય પણ કરે છે તેથી તે અન્તેને યાવતા-જેથી-અનુચિતત્વજ્ઞાન થાય નદિ તાવદ જ શ્રીગોપીજનનું સમ્માન ભગવાને કરું તેથી ભગવાન ‘ઈષન્માનદ’ છે-તાદશોપદમાં ‘અપિ’ શબ્દે જે કથ્યું તે અત્ર ચોક્કસ, અથા પદસંધર્માં વિશેષજન્યો હેતુદેતુમદ્ભાવ છે એ જ વિશેષ છે, સ્વરૂપરિચય તાદશ-મદવિધૂણિતસોચન-પણ પ્રભુ સતે ઈષન્માનદ છે-માનવું પ્રદાન-સમ્માનના-કરે છે તેથી તે અધારા ગમ્ય થાય છે એમ જણાવ છે, અમ્યત્વમાં હેતુ સમ્માનના છે અને અધુના જ તેમ નદિ કરવામાં હેતુ તેનું-સમ્માનનાનું-ઇતિ છે એમ વિભેદ છે, આ માનને-અભિમાનને-નોંધેયુના-ઉદ્દીપ્તરસભાવના-પ્રાકચ્છી જ્ઞાન કરે છે વા ખરડે છે, ‘અમમાં’ કરત’ પદ હોવાથી

પ્રવચનપદો જ ટિપ્પણનુસાર અર્થ ઈષ્ટ પ્રવચન ઈષ્ટ કરાતે' ગણવે, અભિમાનેપરતુષમાં માને અવગતમાં હેતુ કહે છે કે જાનમાકષ્ટથી માનને પ્રગટે છે અને ખરૂં છે, રજોગુણનું પ્રાકૃત્ય જાનમાં-લેખનમાં-જ હોવાથી, રજોગુણો વિષય કેવલ લેખનરૂપ જાનમાત્ર જ છે એમ જણાયું, ઈષ્ટત્વમાં હેતુ 'વિષય' દત્તપદિએ કહે છે કે તમે-સમાનભોગનમાનઅવગતરૂપ-પણ પદમાં તે કાર્ય ઈષ્ટ જ છે, રૂપે આપણને રિતેસંપાદિએ જે આધાર તે સમાનનું સ્વરૂપ જ કાર્ય છે, પ્રયત્નસ્વરૂપરિચિતિમાત્ર માનનું જ અર્થ કાર્ય છે, પૂર્ણમાનવનીનું અધોમાનઅવગત સતે પ્રચરપ્રેમવત્તે લોકાધિપતિધામાવત્તથી તે જ સમયે તેઓ સ્વાનરૂપ સર્વ કરે તેથી માનઅવગત પણ તેટલું જ છે જેટલાએ તે વેદાએ લોકવિગીત યાપ નહિ, 'પૂર્ણ આપમાં-ગોપિકામાં-એમ કરવામાં શો હેતુ' તત્ર "સ્વસુહર્દ" પદ કહે છે, 'સ્વ'પદથી અસાધારણ કર્તૃ, તેથી સ્વનાં જ અસાધારણ સ્વત્ત્વ તે ગોપિકા છે, અને મહાનું પશુ સુવર્ત્ત કર્તૃત્વ જ છે, 'વનમાલી'પદે માપણ્ય કાર્ય કહે છે, માનદાનજનિત આધારસાદિક અસાધારણ્ય કાર્ય તો સ્વસુહર્દમાં જ પ્રકટ છે, અને તેનું ઈશ્વરજનિત ક્રિતિપ્રકટન સાધારણ્ય કાર્ય તો સર્વ લોકમાં પ્રકટ છે, 'ઈષ્ટમાનદ'વત્તમાં હેતુ ક્રિતિમત્ર જ છે, અન્યા તો લોક અન્યા વડે, વનમાલા ક્રિતિમયી હોવાથી લોક અન્યાના વડે એમ સાધારણ્ય કાર્ય પ્રકટ કરે છે, 'અદર'વત્ર 'પાપુલ'વત્ર'પદમાં 'અદર' ક્ષવાત્ક છે, તે અદર ધર્મે પ્રતિદ્યુષ્ય વિસદશી ક્રિતિ કરે છે, તત્ર પશુ અર્થપાત્ર અદર પાપુલથી હોય છે અર્થે તો અદરકત હોય છે તેમ અત્ર પ્રભુ ઈશ્વરીય અર્થગત છે અને અર્થે તો અત્યંત તત્ર-પૂર્ણમાનદ-યશો જ, પૂર્વે ઈષ્ટ-માનદત્તથી આ વિશેષ, અર્થે તો અત્યંતતત્ત્વ ધર્મ જ, પૂર્વે ઈષ્ટ-માનદાનથી અભિમાનેપરતુષથી અને અભિમાનેપરતુષથી પૂર્ણમાનદાન વિશેષ છે, સાધન-અધુના તારણ વિશેષસંપાદનમાં હેતુ-ક્રિતિ છે તેથી વિશેષજ્ઞાનતર-વનમાલી'પદ-મધ્યમાં ધર્મ, અથવા અત્ર 'પાપુલ'શબ્દે આરકત જ શુદ્ધ કથાય છે ત્યારે વન જે વડન તેણે અધરાધુતપાન સ્થિત યાવ છે-સુખમધ્યે અધર 'પાપુલ'-આરકત-હોવાથી અનુરાગ સતે જ તત્ત્વ અત્યંત પાન એમ સાધિત થાય છે-વા વનવાસીઓએ આ ઉપભોગ છે-નનના અદરસાદરથી અને અદરના વનિયતથી આ સુખ વનમાં ઉપભોગ્ય છે-તેથી વનમાં જઈને આ ઉપભોગનું-એમ સર્વને જણાવે છે, તેથી પશુ વિશેષ "કનકકુણ્ડલકક્ષ્મા ચુડાપદ" મણ્ડલન" પદે કહે છે, સ્વલિપવત્રજોડીપદે સ્વાર્થે ભગવદાનમનનિયત ક્ષેત્રે, અર્થાદ નિશ્ચયમાં તેથી પશુ વિશેષ શિરોભેદકચને ક્ષેત્રે, રમણદ્વયાના અમા રથી અને અત્યંતના નિષાંદવધે ગદ્યમાં શુદ્ધ ભોગશબ્દ-રમણેપાનઅર્થ-ઉપપાદિ છે-અનકુરિતકચેકે સુતસિતોપસાદ્ય" પદ; તતોકુરિતકચેકે સંકારશુદ્ધિસંપ્રદાય; તત્ર; પશ્ચિતકચેકે કરચિત્તચુડેચકદ્ ભગવતિ દરિયીદશા પ્રિયતમીયુ ળાવાઅપ" એમ પૂર્વે ક્રોધક અભિયુક્તે કહેવું છે-કારણ કે ગદ્યમાં જ રમણમાત્રિ છે, 'કનક'પદ વર્ણનાતરકાષ છે, ચણકતો સ્વામ અર્થે કનકનો પીત ધર્મ છે, ઉત્ક્રેષ્ટ-પરમાનન્દ-પણ અરમદર્થ કામરસ-લાકીરૂપ ગદ્યમાં કનકશિયોજનથી સર્વાભિવિનયથી કનકનું અરમદર્થ કામરસ-પદ-જ ઉદ્દેશોધાય છે તેથી અરમદર્થ જ ભગવદાનમન છે એમ નિશ્ચિત થાય છે, અન્યા અરમદમક શિરોભેદ ન કરે, ગદ્યમાં કુણ્ડલશિયોજન શિરશાણે જ થાય છે, 'યદ્યાપ મહાનું છે તથાપિ બાલનન્દસુખ-એ તેથી અસાધારણી લીલા કેમ કરશે' જે આસાદેને 'યદ્યપિ'પદે નિવારે છે કે આ માત્રેના પતિ છે અને તેઓ-માદેના-તો બહુરૂપી હોય છે, 'દિરદશાનવિહાર'વિશેષજ્ઞાનતર અમર્ષદાશ કહે છે, મહાનુરતમાં મન્દેન્દવ મહાનું છે, કારણ કે તે 'દિરદશાનવિહાર' પ્રભુના મન્દેન્દવ મહાનુરત વિના આપણી પ્રતિ નથી, 'દિરદશાનવિહાર' પણ આ-અર્થે વલ્લયાણ-ધર્મ નથી તેથી દિરદશાનવી પશુ અપેક્ષાએ આ તો પૂર્વે તાપને આદિમાં જ દૂર કરશે એ આશયે 'યામિની'પતિ: કન'પદ કહે છે, સમ્યક્ યામિનીના આ પતિ છે તેથી યમિનીમનના વિશેષે સુખદન્તાપને નિવારને સુખદાના-એ, 'પ્રભુ અકર્ષિત પાપુ છે ક્યારે 'યામિની'પતિ: કન' એમ કેમ કહે છે! મન્દેન્દવન્દે દિવસે સુખવાન પ્રાપ્ત થતુ નથી કારણ કે મન્દે દિવસે સુખદ નથી અને મગવાન તો દિવસે પણ સુખનું જન કરે છે તેથી 'યામિની'પતિ: કન' આ દુષ્ટાન્ત કહે પ્રકારે યુક્ત છે! એમ આશુકીને તેમ અશુકીનીને એવું પદે ઉત્તર કહે છે કે સર્વાકર્ષદરણ્ય તત્ર રિયો કરે છે- સર્વાના અકર્ષદરણ્ય પ્રભુ વન્દમયે રિયો કરે છે-તેમના વિના રિયો કરવાને અશક્ત સને પારપરશુદ્ધાનુવાદનમણ્યત્રાનુભવનિનાન્દસમુદ્ભવરીએ આદર્શ જે પ્રભુ ગ્લેષોધાર્ય અમકદવર દિવસે રિયો કરે છે તે જ આ છે એમ 'એવ'પદે પ્રદર્શાર છે, અર્થે પશુ માનદેણ્ય એ એમ જણાય છે, એમ અના લીલાનું પરિજ્ઞાન ગોપિકાને બાવનયથી થતું તેમ ભગવતિરિયોનું પશુ પરિજ્ઞાન ધર્મ,

પરંતુ આ જ્ઞાન કાદાચિત્ક છે અન્યથા જ્ઞાનરસ જ ન હોય, અને તેથી દિવસે નિકટ જ અગ્રકટ સત્તા પ્રકારાન્તરે સુખદાન કરે છે અને અધુના-દિનાન્તે-તો શ્રાન્તવદ્ યામિનીપતિવત્-અન્નવત્-અગ્રકટ સત્તા દ્વરથી જ તાપનાશક છે, 'યામિનીપતિ'પદથી જેમ અગ્રે ચન્દ્ર પૂર્ણા યામિનીનો સાક્ષાદ્ ભોગ કરે છે તેમ યામિનીપતિસદશ દિરદરાજવદિહાર પ્રિય અમારો સાક્ષાદ્ભોગ કરશે, અત્ર 'દિનાન્તે'પદનો અન્યથા 'સામ્રાત' સાથે છે અને તેથી મૂલમાં 'યામિનીપતિ: ધન' પદનો અન્યથા પૂર્વ 'દિરદરાજવદિહાર'પદ સાથે અને અપર 'એવમ્'પદ સાથે કરવો, 'એવમ્'પદની આદૃતિ કરવી, તેથી દિનમાં અગ્રકટ સત્તા આ સુખદાતા છે દિનાન્તે યામિનીપતિવદ્ આ દ્વરથી જ જેમ તાપનાશક છે અને અગ્રે તો યામિનીપતિસદશ સત્તા દિરદરાજવદિહાર પ્રિય સાક્ષાત્ પૂર્ણ ભોગ કરશે, આ અર્થનું ગાપન પ્રશુ જ કરાવે છે જેમ જણાય છે, કારણ કે મુદિતવકત્ર-પ્રસન્નવદન-અર્ધને ઉપ ચાન-સમીપ આગમન-કરે છે, પૂર્વયુગલમાં ચન્દ્રદશાન્ત કથ્યું છે તેથી પુનરકિત આશકૃતિને કથે છે કે આ ભાવ તેમનો-ગોપિકાનો-જ દિતકારી છે, પૂર્વે સાધારણ્યે સર્વના તાપનાશક અમરકૃસંહિત પ્રભુ છે જેમ સાધારણ્ય કથ્યું છે અને અત્ર 'મુદિતવકત્ર'પદે વિશેષતઃ આ ગોપિકાઓના જ દિતકારી છે જેમ અસાધારણ્ય કથ્યું છે જેમ પૂર્વ યુગલથી પણ આ યુગલનો વિશેષ છે, ઉપસંહારમાં 'મેલ્યયન્ વનગર્વા દિનતાપ'પદે પુનઃ કથે છે કે સમ્પૂર્ણ દિવસમાં વળતો અને સઘઃપ્રસન્ના ગોનો જેટલો તાપ હોય છે તે સર્વને જ મોમે-નિવારે-છે, યદ્વા જેમ ગોના રાત્રિજવિરહજ તાપને દિવસે સ્વરૂપનાદાદિએ મોમે છે તેમ વળચિત સર્વના તદેકનાથાવે તદેકગોખ્યત્વે તદધીનપ્રાણુદિધર્મવે અને જેમ ગોદેદપ્રાણુદિરસાર્થ દિવસે વનમાં ગોનયન કરે છે તેમ નિશામાં ભગવાન સ્વામિન્યર્થ વનમાં આગમન કરે છે તેથી સ્વામિનીઓ ગોવત્ છે અને તેથી 'ગો'પદે સ્વામિનીનું જ કથન છે. (૨૪-૨૫).

સામાસ-એમ નિરોધને નિકૂપીને સ્ત્રીઓના નિરોધને ઉપસંહારતા શુક તદ્દહારા-સ્ત્રીહારા-પ્રકરણરૂપ તામસોનો નિરોધ 'એવમ્' ધન્યાદિએ ઉપસંહારે છે, અત્ર ગોપિકાઓનું જ સુખ્યત્વે હોવાથી એમન નિરોધના ઉપસંહારમાં સર્વ જ તામસોનો નિરોધ ઉપસંહિત થઈ ગયો.

एवं ब्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतोः । रेमिरेह.सु तच्चित्तास्तमनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥

अक्षरायं राजन् ! तच्चित्ता तमनस्का महोदया कृष्णलीलानुगात्री यन्कीओओ
दिवसे ओ प्रकारे रमण्य कथुं. २६.

કચાકચાન-‘રાજન્’સમ્બોધન વિચારસાથે છે, એ પ્રકારે દિવસે ભગવતસમન્વિરહિતા રક્ષામાં પણ કૃષ્ણલીલાને જ આપતુર્ણે મહાકાલાનુવૃત્તવર્થ અનુક્રમે ગાતાં સત્તાં વ્રજગતા પણ સ્ત્રીઓએ રમણ્ય કથું, કથદાનદ્વારા જ કીર્તિ આનંદરૂપા નથી પરંતુ સ્વતઃ જ આનંદરૂપા છે અને તાદૃશી કીર્તિ તેમના પ્રાપ્તિ થઈ તેથી તેમની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પણ ભગવત્પ્રિય જ થઈ ગઈ એમ “તમનસ્કાઃ તચ્ચિતાઃ”પદે કથે છે, ચિત્ત જ્ઞાનપ્રધાન છે અને મન કર્મપ્રધાન છે, એમ સર્વ પ્રકારે પ્રપન્ચવિરૂપિત અને ભગવદાસક્તિ નિકૂપી, ‘તેમને એમ નિરોધ કેમ ફલિત થયો?’ એમ આશકૃતિને તત્ર ‘મહોદયાઃ’ પદ કથે છે, મહાન્ જ અક્યુદય-ભાગ્યરશિ-જેમનો એવાં મહોદયા જ તે સ્વામિનીઓ છે તેથી સર્વ સુરચ છે. (૨૬).

॥ छत्रिशांध्य सभास ॥

॥ તામસકૃલપ્રકરણ સમાસ ॥

૧. અત્ર શ્રીમદ્વિનક્રમતઃ શ્રીનિર્દલેષવરપ્રભુસણ્ય દશમસ્કન્ધટિપ્પણિઅન્યનો ઉપસંહાર કરતા નિમ્નપિતૃત્વચરણ શ્રીમદ્દેવભાષીશ્રેષ્ઠ પ્રતિવિશ્લેષિત કરે છે કે પિતૃપાદાન્નકૃપાએ દત્તિની ભક્તોની દુઃખર્થ ચચારકિતિ મેં નિરોધવિરૂપિત-શ્રીદશમ-સ્કન્ધસુભોધિની-સંકુલ કરી, આ જ પ્રકારે ભુષાએ નિરોધવિરૂપિતસય સતતચ, તેથી તે પ્રકારને પ્રદર્શિતે ઉપરમું છે. મનવધુ-પદાનુભવસત્તિના આની-નિરોધવિરૂપિતની-વિચારણામાં મનાહ પણ સમિતિ દોહ શકતી નથી તેથી ગિરિવરેરાપાદાનુભવના મદા આપ્રિત મેં વિશિષ્ટચાતુર્યવદીભવાત્પર્યં લખ્યું, ગોવિન્દવિશ્લેષિતવિરૂપિતા ને કેહ સંચયપદ્મચંદ્રિત ૧૬૧૫ દોષ તે શ્રીનિર્દલેષવત્તિસહિથી નિર્મલ દો. (૧-૪).